

GOGOZ

GURE HERRIKO GAUZAK
COSAS DE NUESTRO PAIS

JUAN SAN MARTIN

JUAN SAN MARTIN ORTIZ DE ZARATE

Nació en Eibar (Guipúzcoa), en 1922.

Ha colaborado desde muy joven en las principales revistas culturales del país con temas de literatura, historia, etnografía y arte.

Es miembro de la Real Academia de la Lengua Vasca - Euskaltzaindia, de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País y del Grupo Etniker.

Ha traducido al vascuence obras de S. Espriu, B. Brecht y M. Ghelderode. Y es autor de las obras:

En vascuence:

Juan Antonio Mogel, bere bizitza ta lanak. Zarauz, 1959.

Zirikadak, Zarauz, 1960.

Eztenkadak. Zarauz, 1965.

Uhin berri (1964-1969 Poesia berriaren bilduma). San Sebastián, 1969.

Euskeraren inguruan ("Euskal Elerti 69" bilduman agertutako saiaera). Bilbao-San Sebastián, 1969.

Hegatsez (Hitz-lauzko bilduma. S. Basauriren laguntzarekin). Zarauz, 1971.

Euskal Artea ("Lur eta gizon, Euskal Herria" bilduman). Oñate, 1974.

En castellano:

Estudio etnográfico del Valle de Urraul Alto (Con la colaboración de L.P. Peña Santiago). San Sebastián, 1966.

Escritores euskéricos. Bilbao, 1968.

Elgueta con Anguiozar y Ubera. San Sebastián, 1975.

Eibar (Capítulo General Monográfico de Eibar en el Diccionario Enciclopédico Vasco de la Editorial Auñamendi). San Sebastián, 1978.

Gogol

...
...
...

GOGOZ

GURE HERRIKO GAUZAK

(Cosas de nuestro País)

60603

GUZUEN KAZUAK

1977ko azaroaren 15ean

© Copyright Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa
Editorial n.º Registro 936. C.E.C.A.
ISBN 84-7231-407-3
Depósito Legal: S. S. 666-1977
Imprime: SAVASA Impresores - Usúrbil (Guipúzcoa)

JUAN SAN MARTIN

GOGOZ

GURE HERRIKO GAUZAK

(Cosas de nuestro País)

Ediciones de la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa

1978

HITZAURREA

"Dokumentu" Sailako 16.gn alea Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialaren argitalpen bat dugu. Liburu honetan Juan San Martin Jaunak "Hoja del Lunes" egunkarian bost urte zehar idatzitako 124 entsaioen aukera bat noski.

Juan San Martin Euskaltzaindiaren Idazkaria, berez jakinduriaz jantzia, Idazle, Kultur eta Erti eremu guztien defendatzaile trebea, "Ciudad de Irún" Literatur Sarien Epaimahaiko... etab. Bainan guztien gainetik gure Herriaz bete-betean kezketurik dugu. Horregatik ere borondatetsu eta gogo onez Donostiako "Hoja del Lunes"en idazteko astirik ez zaio falta eta egunkari bidez Etnografia, Historia, Erti eta Musika, Literatur eta Hizkuntzaren gaiak aztertzeke era hartuz hala ere oroimen eta Euskal Sasaki-Naski alai bat bazterterik ez du izan nahi.

"Dokumentu" Sailak Gipuzkoako Kultur eremua aberastu nahi du, eta geure ustez orain argitara ematen dugun lan berri hau ere helburu hauetan txertatzen da; baina azkenik, gure bezero eta lagun zaretanok, Gipuzkoan bizi zaretanok, erabaki beharko duzue. Zuen iritzia aldekoa izan dedila. Hau izanen da bai Juan San Martinentzat eta bai Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialarentzat lanen saririk ederrena.

Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialak Juan San Martini eginiko lana eskertu nahi dio, eta bai eta ere Gipuzkoar guzietan, gure bezero eta adiskide direnez gero, gure Erakundearen ezarritako konfiantza. Konfiantza hau eta lan ardura aurrezki iturri bait dira. Eta hemendik ere sortzen da Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialak argital lanetan erabiltzen dituen ahalmenak.

PROLOGO

El número 16 de la colección Documento es una nueva publicación de la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa en el que se incluye una selección de 124 artículos publicados a lo largo de cinco años en la Hoja del Lunes de San Sebastián por Juan San Martín.

Juan San Martín, Secretario de la Academia de la Lengua Vasca, autodidacta, autor de publicaciones, defensor del arte y de la cultura, Jurado de los Premios Literarios "Ciudad de Irún", es, ante todo y sobre todo, un hombre preocupado por nuestro país. Por eso, con voluntad, con buena gana, ha ido ocupando su tiempo para prestar su colaboración a la Hoja del Lunes de San Sebastián y difundir, a través de la prensa, la etnografía, la historia, el arte, la música, la literatura y la lengua y aún le ha dado tiempo para el recuerdo y la miscelánea.

La colección Documento tiene como Objetivo enriquecer con nuevas aportaciones el acervo cultural guipuzcoano y nos parece que esta obra puede hacerlo. No obstante, serán los clientes y amigos de la Caja, en definitiva, los guipuzcoanos, los que podrán dar su juicio. Ojalá que el juicio de Guipúzcoa y de los guipuzcoanos sea favorable a la obra de Juan San Martín y a la tarea editorial de la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, porque es la mejor remuneración que el esfuerzo planteado puede obtener.

La Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa agradece a Juan San Martín el trabajo realizado y a los guipuzcoanos, que son nuestros clientes, la confianza depositada en la entidad, porque sólo con confianza y con esfuerzo se produce ahorro y sólo con ahorro constante es posible que la Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa dedique parte de sus excedentes administrativos a la tarea editorial.

Eskaintza:

*Nere bihotzeko
Mary Pazi, erdalduna
izanik ere gure seme
U n a i eta O i e r
euskaldun hezitzen
lagundu zenidan horri.
Gure herriko gauzak
ezagutuaz, bertako
seme jatorren gogoz
maitatzera heldu
zinen eta nik haina
sufritu bai duzu
gure herri honen
zoriz.*

J. S. M.

AURKEZPENA

Irakurle: Eskuetan duzun liburu hau Donostiako "Hoja del Lunes"ean bost urteren buruan argitaratu ditudan artikulurik hautagarienez osatzen da. Erabiltzen ditudan gaiak euskal kulturaren inguruan biltzen dira, ahalik era herrikoienez.

Nere bete behar honetan, naturala den bezala, gogozko ditudan gaiak toki gehiago daramate: etnografia, artea eta literatura. Gehienok, ikus dezakezun bezala, reportaje eraz, gure kulturaren zabalkunde eginak daude. Gauza errazak, baina gure herriko eskoletan irakasten ez direnak.

*Hain era askotako lan horientzat izenburu bat beharrez **GOGOZ** jartzea iduritu zait, **Gure herriko gauzak** ondorengoz utzirik.*

Horietako artikulurik gehienak txolarteetan eta presaka eginak dira, kazetaritzan ohi den bezala, eta aurkituko dituzun zenbait huts konprenigarri dituzu: har gaien mamia eta ez azala. Nere aldetik, ohar batzuk gehitzetik aparte, ez dut nahi izan ezertariko ikuturik egiterik, bat bateko lanok berez izaten duten bizitasun berezia galdu ez dezaten.

Artikuluok, ohartuko zeranez, inoiz garaiko ospatze edo gertakizunen inguruko kronikaz eginak daude, gainerakoan gure herriko kulturaren parterik berezienen agiriak edo guti ezagunak hornitzen dute. Orain, liburu batean inprimatzean, ez ditut emango argitaratze kronologiaz, baizik gaietan bildurik, eta biltzerakoan iduritu zaidan ordenamenduz; horregatik, azpian jartzen dut bakoitza noiz argitaratua izan zen.

Artikulu bakoitzaren ondotik bijoa erdal laburpena, kazetarako eskatzen zidatena. Ez da beti laburpen zehatz bat, inoiz bere hildotik eta urrengo jarraipen gisa adibide gehiago emanez joango da, eta era berean euskara guti dakianarentzat maiz laguntzaile izango dala iduritu zait. Uste honegatik dagoan dagoenez uzten ditut.

Azken batean, bai lehen eta bai orain, gure herria hobeto ezagutzen laguntzeko asmatua da hemen aurkitu dezakezuna. Asmo honekin agurtzen zaitut.

Egileak

Eibar, 1977ko urtarrilaren 7an.

PRESENTACION

Lector: Este libro que tiene en sus manos se compone de una selección de artículos que he ido publicando en la "Hoja del Lunes" de San Sebastián en el transcurso de cinco años. Los temas utilizados discurren en torno a la cultura vasca, del modo más popular posible.

En este quehacer mío, como es natural, abarcan mayor espacio los temas de mi propia afición: etnografía, arte y literatura. La mayoría, como podrá observar, van a modo de reportajes, orientados hacia la divulgación de nuestra cultura. Son cosas elementales, pero que no se enseñan en las escuelas de nuestro país.

*Ante la conveniencia de un título para trabajos tan diversos he optado en llamarle **GOGOZ** (= Voluntariamente o de gana) con el subtítulo **Cosas de nuestro país (Gure herriko gauzak)**.*

La mayoría de estos artículos están confeccionados en los ratos libres y frecuentemente con prisas, como se acostumbra en periodismo, y los errores en que haya deslizado merecen su comprensión: acepte el fondo y no la forma. En lo que a ello concierne, aparte de añadir algunas notas, no he querido ponerme a retocar, para que no pierdan su veracidad y la espontaneidad que caracteriza a los trabajos de su índole.

Algunos de estos artículos, como observará, con frecuencia responden a celebraciones o hechos de cada momento, a modo de crónica, y otros a modo documental constituyen exposiciones de las particularidades del acervo cultural o parcelas menos conocidas de nuestra cultura. Que ahora, al imprimir en libro, no los daré en el orden cronológico que vieran la luz en su día, sino agrupados en temas, y por el orden que me ha sugerido la recopilación misma; por esto, al pie constatamos la fecha que vio la luz cada uno de ellos.

Tras cada artículo vaya también el resumen en castellano, tal como se me solicitaba para el periódico. No siempre es fiel resumen, pues a veces sigue su trayectoria y en otras, consiste una prolongación sobre el tema. De todas formas, al resumen, habrá que considerarle a título orientativo del tema general, porque de esta manera me parece que servirá de información para quienes saben poco vascuence. Bajo este criterio, lo dejamos como está.

Por último, sí antes y sí ahora, lo que aquí puede encontrar va con el único objeto de ayudar a conocer mejor nuestro propio país. Y en esta creencia le saluda,

El autor

Eibar, 7 de enero de 1977.

INDEX

Aurkezpena	12
Presentación	13

I

ETNOGRAFIAZ - De Etnografía

1. Eguberriak	21
2. Noel eta Olentzaro	24
3. Gabon janariak folklorean	27
4. Herriaren Gabon kanta	32
5. Gabon kanta, Literatura zaharrean	37
6. Ekaineko ohitura zaharrak	42
7. Ekaineko sineskerak	46
8. Ekaineko ura	49
9. Donibane	53
10. Donibane kanta	57
11. Atlantika-Pirineetako kultura zaharra	60
12. Lauburua	63
13. Ernio	66
14. Ihizari beltza	70
15. "Ore-kanpaia"	73
16. Gaztaiñerre eguna	76
17. Arrateko kanta zaharrak	79
18. Santa Ageda kanta	83
19. Donostiako tanborrada	86

Erlijioaren alde erabateko konkistak egin behar dira, eta hori lortzeko lehenik erlijioa erabateko konkistak egin behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

I

ETNOGRAFIAZ

De Etnografía

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

Herria konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira. Erlijioa konkistatu ondoren, berriz ere konkistatu behar dira.

EGUBERRIAK

Eguberriak bere ohituren sustraitzat eguzkiaren itzul-mugaren inguruan sortu ziren sineskerak ditu batez ere. Eguzkia beheren garaian sartzen denetik goraka hasi arte. Egun hauen jaialdiak mundu guzian zabalduak daude. Neguaren bihotzeko jaialdi hau, Kristau Elizak qnhartu zuen IV. mendeko lehen partean, Julio I Aita Santuaren garaian. Horrela, lehenago erromatarrak bereganatu zuten "Natalis Invicti", orduan jarri zuten Jesusen jaiotza ospatzeko.

Hortik konturatu genezake urteen eta mendeen buruan era askotako sinesteak eta ohiturak pilatu direla Eguberrien inguruan. Bertan aurkitzen ditugun aztarrenik zaharrenen artean berezgarrienak sua (inoiz zuhaitza eta ikatzarekin sinbolizatuaz) eta uraren sineskerak. Indoeuropear kultura zaharreko aztarnak ditugu, Neolitos garaikoak behinik-pehin.

Mendeak zehar beste kultura batzuetarik eraskinez hornitzeaz, argi bereizi ezinezko gauza asko biltzen ditu Eguberriak. Arto eta gari uztari otoiitz egitea, nekazaritzarekin erantsia noski. Eta Bari-ko San Nikolas eguna, abenduaren seigarrena dugu Eguberri aroaren hasiera. Gipuzkoako ekialdean mutikoak doaz kalez-kale kantari:

*San Nikolas-txikia.
Gure ganbaran hazia.*

*Gure ganbaran zer dago?
Andre Juana Maria.
Arren abemaria.*

Etxeko-andreak uzta eta haziak gordetzen diren kutzak irikiko ditu eta abemariaka otoiitzean hasiko, etxeoentzat ondasunak gordetzeko neguaren atarian.

Eguberrietan Olentzaro dugu aintzinako denboren pertsonajea, mito zaharren ondakiña. Nahasturik agertzen zaigu Nafarroa eta Gipuzkoako herrietan: ikazgina, jan-edan zalea, inoiz tximiniatik sartuta sutondoan berotzen dena. Lesakako gazteak, Olentzaro kalez-kale erabili ondorean herriko plazan erretzen dute.

Arabako herri askotan, Olentzarorik ezagutzen ez badute ere, Gabon gabeen edo Gabon-zahar gauean sua egiteko ohitura dute.

Baina, Olentzarok, bere jatorriak gure herriko mitolojia zaharrean baldin badu ere, aspalditik Kristoren sortzearen berri-emaile ere badugu, eta zenbait herritan, Gipuzkoan bertan, entzungo dugu:

*Olentzaro joan zaigu
mendira lanera
intentziuarekin
ikatz egitera;
aditu duenean
Jesus jaioa dela
lasterka etorri da
parte ematera.*

Zenbait tokitan, Olentzarok beste izen batzuk hartzen ditu (ikusi J.M. Barandiaranen *Obras completas*-en lehen tomoan, *Olentzaro* 183 orr., *Eguberri* 72 orr., eta Gabonetako suari buruz *Gabonzuzi* 91 orr.).

Olentzaroren esan nahia, batzuen ustez Oleries-arotik dator eta beste batzuen ustez Noel-arotik. Dena dela, Olentzaro urte aro bat da Eguberrietako pertsonaje baten izena izanarren.

Baina, Eguberrien bukaeran suaren beste muturrean aurkitzen den indarra agertzen zaigu, ura. Nafarroako Sakana-Burunda haranetan gorde da onduen uraren siniskera honen aztarna. Gabon-zahar gauetan, Nafarroa parte hortako haurrak etxez-etxe ihoaten dira koblari:

*Ur goiena, Ur barrena
Urteberri egun ona.
Graziarekin osasuna,
pakearekin ontasuna
Jaungoikuak dizuela
egun ona.*

Herritik herrira badira aldakuntzak, J.M. Satrustegik xehetasunez jasoak eta estudiantuak dituen lan hartan ageri denez (*Canto ritual del agua en Año Nuevo* izenez "Fontes Lingvae Vasconvm" aldizkariaren 7. zenbakian. 1971).

Gabeko hamabiak jotzean, Urte-berriari hasiera emanez ekintzen omen diote kantuz ur partitzeari.

*Urte-berri egun ona,
egun onan seinalia,
hemen dakarrat ur berria,
iriki zazu ataria.*

Garai batean, ageri denez, Arantzazuk ere bere parte zuen ohitura hauetan, zeren oraindik jasotzen baita honako bertso hau ere:

Arantzazu, zer dekazu?
Ur goiena, ur barrena,
ur goiena ur barrena.
Urte-berri egun ona.

Urte-berri hobe baten opariz.

Las Pascuas navideñas están muy arraigadas en nuestro país, como en el resto de Europa. Quizás guarde la particularidad de conservar apegadas a esta lengua milenaria estratos de las diversas culturas del pasado, por cultivo propio o por contacto. Los ritos solsticiales representados por hogueras, aunque no guarden las proporciones de la víspera de San Juan Bautista, están presentes con *Gabonzuzi*, *Gabon-enborra* y otras variantes, que además figura el árbol de los nórdicos.

Pero a esta época del año se le han añadido otros ritos, como el procedente de la vida agraria que celebran algunos pueblos de la parte oriental de Guipúzcoa, el día de San Nicolás de Bari, 6 de diciembre, y se conoce por *San Nikolas-txikia*. Es la época del año en que la etxeko-andre (señora de casa) sube al desván, destapa las arcas que contienen la cosecha de grano y la simiente para futura siembra y reza sus avemarías en las esterilidades del entrado invierno. Y obsequia con frutas secas a los niños que vienen cantando a la puerta.

Por Nochebuena aparece ese personaje grotesco pero misterioso que se llama *Olentzaro*. Como un residuo de antiguos ritos paganos, nos llega desfigurado. Su significado, según unos es "época de Oleries" y según otros "época de Noel". Casi siempre es un carbonero, y en torno suyo figuran los símbolos del árbol y el fuego. Varía según el pueblo. Normalmente es un muñeco relleno de paja, aunque en algunas localidades es un caballero. *Olentzaro*, más aún como *Olentzero*, se conoce en la mitad oriental de Guipúzcoa y en el noroeste de Navarra, pero en el resto del país se conoce con otros nombres o bien están difundidas en otras modalidades las funciones de dicha tradición ritual. Y en algunos pueblos guipuzcoanos, *Olentzaro* es el mensajero que nos trae la buena nueva del nacimiento del Salvador.

Los ritos en torno al agua, en el solsticio de invierno, son muy escasos. Pero sin embargo, en los valles navarros Barranta y Burunda, con las doce campanadas de Nochevieja los mozos recorren las casas

ofreciendo agua nueva como buen augurio del año que acaba de comenzar. Se conocen por las coplas de *Ur goiena, ur barrena*.

1973-XII-24

NOEL ETA OLENTZARO

Olentzaro oso ezaguna dugu Euskal Herrian, batez ere Gipuzkoan Urola eta Goiheretik hasi eta Bidasoa bestalderaino, eta Nafarroaren ifarraldean. Toki bakoitzean bere herri kanta bereziak ditu. Jaun mitolojiku honi buruzko usteak era desberdinekoak dira alde batetik bestera. Erarik zaharrenetan Jentilen jainkokia dugu; geroago Kristoren jaiotzaren berria ematera datorkigun profeta: herri kantak agertzen digutenez.

Olentzaroz asko hitz egin da. Berari buruzko bibliografia handia dugu. Isastirentzat (1625), *Olenzaro*, Gabonak dira. Joanes Etcheberriren Eguberri poemak *Noelak* (1630) dute izentzat.

Bere esan nahiaz, S. Altubek zionez (*Eusko-Ikaskuntza*, I, 33 orr., 1947), *Olen-tzaro*, metatesis baten bidez *Noel-tzaro*-tik omen dator. Eta linguistikaz inori errazoa ematekotan Altuberi emango genioke. Maixu ona izan zen kontu hoietan. Hala ere, nere egitekoa ez da ondo edo txarto den aztertea; hau linguisten esku uzten dut, eta etnologia alderdiari oratuko diot.

Etnografia bilketa agiririk aski emana da, batez ere Azkuek *Euskalerraren Yakintza*-ren lehen tomoan (1935) eta Barandiaranek 1922ko "*Eusko-Folklore*"-ren lehen aldiz eta 1956ko "Egan" aldizkarian gero.

Olentzaro, batzuen ustez, urtegarai bat da. Baina urtegarai bera baino gehiago, urtegarai errepresentatzen duen gizonezko irudi bat. Urte garaia ondo agertua dugu eguzkiaren itzulmugan beheren partetik goraka hasteko, *Eguberri* (eguzki-berri, noski). Beste partean eguzkia goren dagoen hilabeteari euskalki batzuetan *Ekaina* (eguzki gaina) danez gero. Linguistikan sartzerik nahi ez badut ere, adierazpen hau egin beharra nuen, ondorean agertuko dugunez. Urte garai bi hauek, eguzki itzulmugan, arbola eta suaren sinbolueri loturik daudelako.

Noel, Europako ifarraldean hain hedatua, arbolaz sinbolizatzen dala, guztiok dakigu berritsu gure artean ere modan jarri dalako. Behar

bada, gutxi dakitena, Olentzaro ere, neurri batean era horretara agertzen dela.

Arbola-enborra edo mokorra, ikatza eta sua, inguruko sinboluz ditu Eguberriak. Olentzaro bera, Gipuzkoako zenbait tokitan ikazkin agertzen zaigu, edo gauonean tximiniatik behera sartzen den personaje misterioskoa. Oartzunen: "Etxekoak, gauon-aparia eginda, ohera joaten direnean Olentzaro sukaldean sartzen omen da eta Olentzaro-enborraren suan berotzen". Beraz, "Olentzaro-enborra" bada. Larraunen, "Onontzaro-mokor"; Antzuolan, "Gabon-ubil"; Abadianon, "Gabon-mukur"; Otxandion, "Gabon-enpor"; Bedian, "Gabon-zuzi"; Aezkoan, "Suklaro-egur"; Urraul-goian, "Txukil". Muinean gauza bera dira, sua egiteko gaikia (materia). Hemendik noski Olentzaro bera inoiz ikazkin agertzea. Aldakuntza hoietan, Olentzaro bera, inoiz Subilaro edo Kalerre bezala ere agertzen zaigu.

Eguzki ahaltsuaren aldatze garaietan mundu guzian egiten dituzte suaren inguruko ohiturak. Sineskera zaharren ondorioa dugu hain indartsu sustraitua. Eta bere gainean jarri zuen Eleizak, IV. mendearren lehen partean, Kristoren jaiotza eguna, jentilen neguko jaiarekin bateratuaz.

Badira beste forma batzuk ere. Arabako zenbait herritan zagi zaharra erretzen dute. Zegaman berriz, zagi zaharra Ekainean Donibane-aurreko egunean erretzen dute.

Gure haurtzaroan, Eibarren, Eguberri, honela kantatzen genuen:

*Urte-barri eguna ezta egun txarra,
kortara jausi jaku gure zagi zaarra.*

Gure akorduzko "zagi zaarra", "sabei-zaarra"-ra aldatu zen.

Olentzaro ikazkina, zagi zaharra bezala, igaro den urtea dala dirudi. Olentzaro, urte berria dakarren aitona da, Eguberriaren eta urte-berriaren igarlea. Beraz, gauzonez datorkigu, Noel bezala.

Barandiaran berak adierazten digu: "Antziñako erligio baten aztarnak direla; batzuek indoeuropatarren unkitzez hemen sartuak; besteak bertan haziak".

Baina hontaz bada besterik ere: sua bera mantentzeko era sakratua. Bizkaiko zenbait herritan ezagutzen da urte batean erdi errerik uzten dan enborrarekin urrengo urteko sua piztutzea, urtez-urteko suak elkarri lotzeko. Gauon egunean pizten den suari urte-berrira arte iraun eragitzen diote. Itzali ondorean, erdiz errerik gelditu den enbor berria, Otxandion adibidez, etxeko atarian uzten dute, urte guztiz etxea eta bertako

ondasunak gaitzetik gordetzeko, eta urrengo urteko Eguberrietan enbor honekin su berria piztu, urteetako su sakratuak elkarri lotuaz.

Luis Pedro Peña-ren laguntzarekin Urraul-goiko Etnografiako estudioa egitean ("Munibe"-n 1966an argitaratu zena), han jaso genduen, gauon egunean pizten zuten suari erregenak arte itzali gabe iraun erazitzea zala beharrezkoa, eta honetan ardura handia hartzen zutela; *Txukil* hura arbola sakratu bezala tratatuaz. Bizkaiko *Gabon-enporra* bezala.

Noelen sinbolu den arbola ez da gauza berria Euskal Herrian, eta Olentzaro-enborrak bere kideko ditu su sakratu hori pizteko erabiltzen diren arbola gerriak edo arbola ondoak. Adierazten duten urte garaia, eguzki itzulmuga da, eta ohitura honen sustraiak Neolitikotik datorz-kigu.

El Olentzaro, con sus variantes, se conoce desde la cuenca del Urola hasta más allá del Bidasoa y en la parte septentrional de Navarra. Y costumbres que se relacionan con él, en época de Navidad, están arraigadas en toda la geografía del país.

Para Isasti, en 1625, *Olenzaro* era la Nochebuena. Y Joannes de Etcheberri titula *Noelac* su libro de villancicos en vascuence, publicado en 1630.

Según S. Altube, *Olentzaro*, viene de *Olen-tzaro* (*tzaro* = época), y *Olen* es la propia voz *Noel* con los sonidos trastocados por una doble metátesis.

Azkue y Barandiarán entre otros —pues la bibliografía de Olentzaro es muy extensa— han estudiado y descrito dentro de sus variadas formas a través de nuestra geografía.

Es el personaje mítico del solsticio de invierno. Del *Eguberri*, nueva fase del ciclo solar. Pues el de verano se conoce por *Ekaina*, cuando alcanza el punto culminante del ciclo, y en algunos dialectos así se le llama al mes de junio.

Las costumbres también guardan relación con el Noel de los nórdicos y su simbólico árbol.

Tronco, carbón y fuego son los símbolos de la Navidad vasca, como herencia de ritos paganos. El Olentzaro que conocemos se nos representa a veces algo confusa. El es el carbonero que viene a dar la buena nueva del sol naciente; en otras, el carbonero profeta que da la noticia del nacimiento del Salvador; y, otras veces, aparece por la chimenea para

calentarse junto al tronco encendido que se conoce por su nombre. También recibe nombres distintos, que alternativamente encontraremos en variada forma con argumentos similares.

Esta fiesta del solsticio invernal, en la primera mitad del siglo IV, la Iglesia, con el Papa Julio I, hizo que coincidiera "Natalis Invicti", la fiesta del Sol Invicto, con el nacimiento de Cristo. De ahí que Olentzaro nos muestren algunos cantares populares como a un profeta.

Confirma Barandiarán, que son residuos de antiguas religiones, algunos procedentes de las culturas indoeuropeas y otras desarrolladas en el lugar.

Se consideran sagradas las hogueras de Navidad en algunos pueblos de Vizcaya y Navarra. En Vizcaya guardan parte del tronco quemado junto a la puerta de la casa como elemento protector, y con el mismo encienden el nuevo fuego de Navidad, que harán mantener desde Nochebuena hasta Año Nuevo, y que el nuevo tronco que le han añadido, al apagar, conservarán hasta el próximo año junto a la misma puerta, como símbolo protector de la hacienda y para encender la hoguera del año venidero, y así sucesivamente van haciendo los empalmes simbólicos de las hogueras en el transcurso de los años.

En Urraul Alto (Navarra), el *Chuquil* que se enciende en Nochebuena, es el fuego sagrado que hay que conservar sin apagar hasta el día de reyes, según pude recoger en un estudio etnográfico, realizado en colaboración con Luis Pedro Peña Santiago, y que fue publicado en "Munibe", en 1966.

Olentzaro, su tronco y el fuego, guardan estrecha relación con las costumbres de Noel y su árbol simbólico. Y la tradición de la celebración solsticial, por su parte, se remonta al período Neolítico.

1971-XII-20.

GABON JANARIAK FOLKLOREAN

Gabon zelebratzeko janari bereziak izan ohi dira, nonnahi. Abenduko hilaren azken parteko giroari jarraiki eta kanta zaharren laguntzarekin, urtearo honetako gastronomia aditzera emango dugu, ugari bezin aberatsa dugun folklore zati baten bidez.

Gai hau ezta lehen aldiz ikutzen dena, ezta guttiagorik ere, Antonio Arrue naro jarduna da hontaz, bereziki "Egan" aldizkariko "Jan-edanak" sailean. 1956ko azken zenbakian, Gabon janarieri buruz soilki ari zelarik

Archipreste de Hita-k "*Libro del Buen Amor*"en (1389) Bermeoko bisiguak goraiatzten zituela gogorazi zigun, eta bisigua, Euskal-Herriko Gabonetako janarietan fiñenetakoa dugu, noski.

Izan ere, jakien berezitasuna eta ugaritasuna elkarrekin ditugu egun hauetan. "Natibitate, ase ta bate", esaten da gure inguruetan. Baina goazen kanta zaharren arlora.

Euskal-Herrian zaharrik bada, Olentzarori buruzkoak zaharrenetakoak ditugu. Kristautzaren aurretiko jentilen garaian ditu bere sustraiak.

*Horra, horra! gure Olentzaro,
pipa hortzian dula ixerita dago.
Kapoiak baditu arraultzatxoekin
gabean merendatzeko sagardoarekin.*

"Orixe"ren *Euskaldunak* duen parterik hoberenetakoa Olentzarori eskaintzen dion kapitulua du.

Olentzaroren ase ezinak Grezia zaharreko Bako-ren irudi edo jainkokiaren antza du:

*Olentzaro jaun ordia,
buruz ederki jantzia:
edan batean ustu diguk
sei arrobako zagia.*

Beraz, ez harritu, mendiz-mendi edo kalez-kale doan taldearen doinu hotsetan holakorik aditzean:

*Olentzaro guria
ezin dugu ase,
bakarrik jan dizkigu
hamar zerri gazte,
saieski ta solomo,
makiña bat este...
Jesus jaio da eta
kontsola zaitzte.*

Denboaren joanez, siniskera zaharrak, erlijio berriari lekua utziaz joan ziren. Baina ohitura zaharrak euren lorratzak folklorean utzi zizkigute; batez ere, hain zuzen, Ekainean eta Eguberrietan, eguzkia goren eta beheren aurkitzen den garaietan. Igazko Eguberrietan eta

aurtengo Ekainean egin nituen artikuluetan nahikoa argi utzi nuen bezala (Ikusi, "La Hoja del Lunes", 20-XII-1971 eta 16-VI-1972, 3 orr.).

Zer dira ordea Gabonetako janari bereziak? Eskualde guzietan ez dira zeharo berdinak, noski. Bizkaiko itsas-hegalean, Eusebio Maria Azkuek joan zen mendearen erdi-aldera idatzitako *Parnasorako bidea* liburuaren 91. orrialdean dakarrenez, "Gabon afari bat" izeneko bertsoetan: *Orio-azea*, *lebatza*, *makallao-saltsea*, *besigu-erria* eta *intxaur-saltsa*. Edaritzat: *txakolina*, *ardao* ("ezta euskaldunik egin deutsanik Erriojari biraorik", dio gainera), *kopea bete beterik kafeari botata*, eta *beste kopa bat aparte*.

Bizkaiko lehor-aldean ere antzera izan da. Afalondoko edaritzat, Gipuzkoako mugan eta Durango aldian, pattarra aurreztik aranekin gertatua hartu izan da. Nafarroa parteko "patxaran" (*pattar-aran* bera edo antzerakoa). Inoiz, aranen ordeztu, gereiza-gindekin ere egiten da. Gure gurasoentzat (nereentzat behinik-pehin) ezta izan Eguberririk orio-aza, marraskillu (= karakol), legatz edo besigu eta intxaur-saltsa eta aran-pattarrik gabekorik.

Aipatu dudan eskualde honetakoa dugu honako kanta hau:

*Gabon-gabeen ohituten dogu
guztiok afari ona:
besigu, lebatz, makailu-saltsa,
bakotxak berak ahal dauna.*

*Gero txurrun plin-plan,
ardau ta paittarra,
katuak hartuta
zabu-zabuka.*

Durango aldeko ezpata-dantzaren soinuan ere bada Gabon janariaren kanta bat:

*Aita Juaniko, seme Periko,
zer dogu aparitako?
Orio-aza gozo-gozoa
arto beroaz jateko.
Kazuelatxoan intxaur-saltsea
txarra morkoan txunpletin;
eragin eta beti eragin,
atsoak bauke zeregin.*

Gabon egunez kantari taldeak etxez-etxe eskean ibiltzen direnean ere, era berean, janariak dirua bera baino estimagarriago agertzen dituzte. Adibidez, "Albako gultzurrunak" izenez hasten den kantaren honako bertso hauetan bezala:

*Kantuak utzi digu
lehor eztarria,
betor etxeko-andre
orain edaria.
Hotz dago edateko
sagardo mikatza,
nahiago dugu beraz
nafar-ardo beltza.*

*Arkumerik ez bada
betor oilaskoa,
dozena arraultzakin
bada solomoa
ta besterik ezean
hamar durokoa.*

Familiak elkarturik zelebratzea da Gabonen berezitasun bat. Azkuek Otxandion jaso zuen "Ator, ator, mutil etxera" kantak bere deira aditzera ematen duen bezala. Kanta honek badu holako xartmengarritasun ezti bat, lehen Otxandion bakarrik ezagutzen zena, Azkueri esker, urte guttiren buruan Euskal-Herri osora zabaldu da. *Cancionero popular vasco*-ren II. tomoaren 155. orrialdean dator, eta bertako oharretan agertzen denez, letra ikutua dago, ez herriak kantatzen zuen eran. Gure aitona Sebastian Ortiz de Zarate zana (ni sortu baino lehen hila zen) otxandiarra zen, eta gure amari magnetofonuz jaso ahal izan ditudan kanta zaharretan honako hau ere bada, aitonagandik ikasia zuen bezala. Beraz, herriak kantatzen zuen eran. Hau da:

*Ator, ator, mutil, mutil etxera,
gaztaina ximelak jaterra,
Gabon gaba zelebratzeko
aitaren ta amaren onduan.
Ikusiko dok aita barrezka
ama be guztiz kontentuz.*

*Eragiok mutil aurreko danbolin horri
gaztainak erre artean,
gaztainak erre artean,
xipli, xapla, baun!
Gabon gabau pasau deigun kontentuz.*

Euskal folklorean Gabonak toki zabala dute, lehenaren era askotako aztarnak aurkitu genezazke eta garai bateko janarien berri ugari era bada.

Mundu guzian ospatzen diren Gabonetan, irakurleei zorionak opa dizkiet, eta gauerdi aldera Aramaion bezala esan dezatela:

*Dringilin dron, gaur Gabon,
sabela betea daukat eta
besteak hor-konpon!*

De nuestra gastronomía folklórica, se hace una exposición de menús de Nochebuena, que figuran en viejos cantares. Dichos menús varían según zonas del país, pero se observa constantemente la presencia de algunos platos que predominan de manera general por toda la geografía: berza cocida regada generosamente de aceite, merluza y bacalao en salsa, besugo asado, solomillo, costillas o embutidos de cerdo, castañas asadas, salsa de nueces (típico postre de Nochebuena, que se prepara con nuez molida y cocida con leche); y como bebidas: chacolí, vino y coñac o pacharán (coñac preparado con ciruelas silvestres, y que a veces a falta de éstas se hace con guindas).

Esta fiesta solsticial, generalmente se celebra en todo el mundo de manera bacanal, que en el fondo es lo que antaño ha representado para nosotros el personaje mítico Olentzaro; del que me ocupé el año pasado en estas mismas columnas.

La canción "Gabon gabeen ohituten dogu", está confeccionada muy particularmente para describir el menú de Nochebuena. En una melodía de *ezpata-dantza* del Duranguésado figura también la cena tradicional.

Las fiestas navideñas que reúnen a familiares bajo el techo del viejo hogar, guardan en el "Ator, ator mutil etxera", que Azkue recogió en Ochandiano, un profundo sentido de aspecto ritual en torno a la casa solariega. De esta canción he podido recoger de mi propia madre una variante, tal como ella la aprendió de su padre Sebastián Ortiz de Zárate

que, aunque descendiente de alaveses, era nacido en Ochandiano, y que ahora doy a conocer por vez primera.

Finalizo felicitando las Pascuas a nuestros lectores, deseándoles a todos el hartazgo que únicamente para el cantante se reservaba en Aramayona.

1972-XII-11.

HERRIAREN GABON KANTAK

Gure folklore ugariaz ahalik onduen aprobetxatzeko eta berdintasun aspergarrietatik ihes egiteko. Gaurkoan, zer aurkitu genezakeanaren adibide, Deba-arruaren behe partea ikutuko dugu. Badakigu azken urteotan Olentzeroak sartzen ari direla hautatu dugun inguru honetan, lehengunean aipatu genuen bezala. Baina ez dezala inork uste horren kontrako garenik. Orain urte bete norbait kexatu zen Olentzeroak behar ez ziren tokietan sartzen ari zirelako, haserrez gainera jardun ere, baina jaun ber-bera oso isil dago urrutiagoko "villancico"ak hemengo irratsaioetan ez-ezik kaleetan ere ikustera heldu garenaren aurrean. Ez naiz kanpo larrosa eta etxe kardo horietakoa, ez. Baizik etxeagoko ditugun gure geure folklore ahaztuaren balioen aldekoa.

Ondoko adibideetatik ikusiko du irakurleak gure ahaleginik merezi duen ala ez.

Jo dezagun lehengunean aipatutako iturrietara eta ikus dezagun orain dela hirurogetahamarren bat urte Elgoibarko ola-gizonak zer nolako Gabon kanta erabiltzen zuten:

*Ai hau gabaren preziosoa!
Jesus jaioa da Belenen.
Etxe honetan sartu ote dan
billa gabiltza beronen.*

*Erdiok gara olagizonak
beste erdiok arotzak;
limosnatxo bat egitekotzat
bigundu bediz bihotzak.*

*Ama gureak bere beiri
kaikua ezne bildurik,*

*epel-epelik, giro-girorik,
hartu baleio gustorik.*

*Hor goitik eta beraiñoako
artzain zaharraren saltoak,
bildots handia lepoan duela
altxa ezinik orpoak.*

*Belaumbikoka joan ginaden
Nazaretikan Belena,
geuk adoratu behar gendula
Jesus Maisua lehenena.*

Bere doinua ezagutu gura duenak Azkueren *Cancionero popular vasco*-ren bigarren tomoko 1.072. orrialdean aurkituko du.

Plaentziatarrak hemen be hotzak larritzen ditu eta egur bila, "berotxe aldera". Holako bertso hau jaso zion Don Poli Larrañagak Fermina Treviñori, 1919an:

*Peru, ekartzazu txorta bat egur,
haur hau hotzak hil ezteixan
xito naiz bildur.*

Don Polik Aita Donostiari bidali zion eta honek doinuz eta hitzez zerbait apainduago egin ondorean argitara eman zen. Ikus, "Obras musicales", *I- Navidad*, tomoaren 45. orrialdean. Bestea, A. Donostiaren artxiboan *CM: 724* erreferentziarekin aurkitzen da.

Baina ez gero uste hoberik ez dutenik Plaentziarrekin. Musikarako beti izan dira apraposak. Behar bada eibartarrok baino trebeagoak. Bai. Ze, ez nabil txantxetan; armagintzan be heurak erakutsi ziguten da.

Bost-sei urte izango dira Julian Bandaormatxea adiskide minari Gabon kanta polit bat entzun niona, eta kontu honetan ni baino yayoagoa den Aita Gandiagari dei egin nion, jaso zezan. Honen ustez ere gure kanta bildumetan ez-ezaguna zen. Doinu oso berezia du, jira-buelta batzuetan Olentzeroko parte bat oroitzen du, baina bestelakoa da. Letra bera ere oso polita du, herri kantetan ohi den bezalako erraza:

*Atozte danok lenbait len,
Jesus jaio da Belenen. (bis)
Ikustera danok guazen
zer ote dan ba gertatzen. (bis)*

*Jaungoikua zerutik jetxi-eta
askatxoan dago jarria. (bis)*

*Gloria, gloria Jaunari,
gloria Jesus Haurrari,
eta lurrak gizonari
ondasun pillak ugari.
Goazen, goazen, goazen Belenera
Jaun hau adoratzera,
Jaun hau adoratzera,
goazen Belenera.
Hantxen dago fortalepian
Ama Birjiñaren aldamenian.
Goazen, goazen, goazen Belenera.*

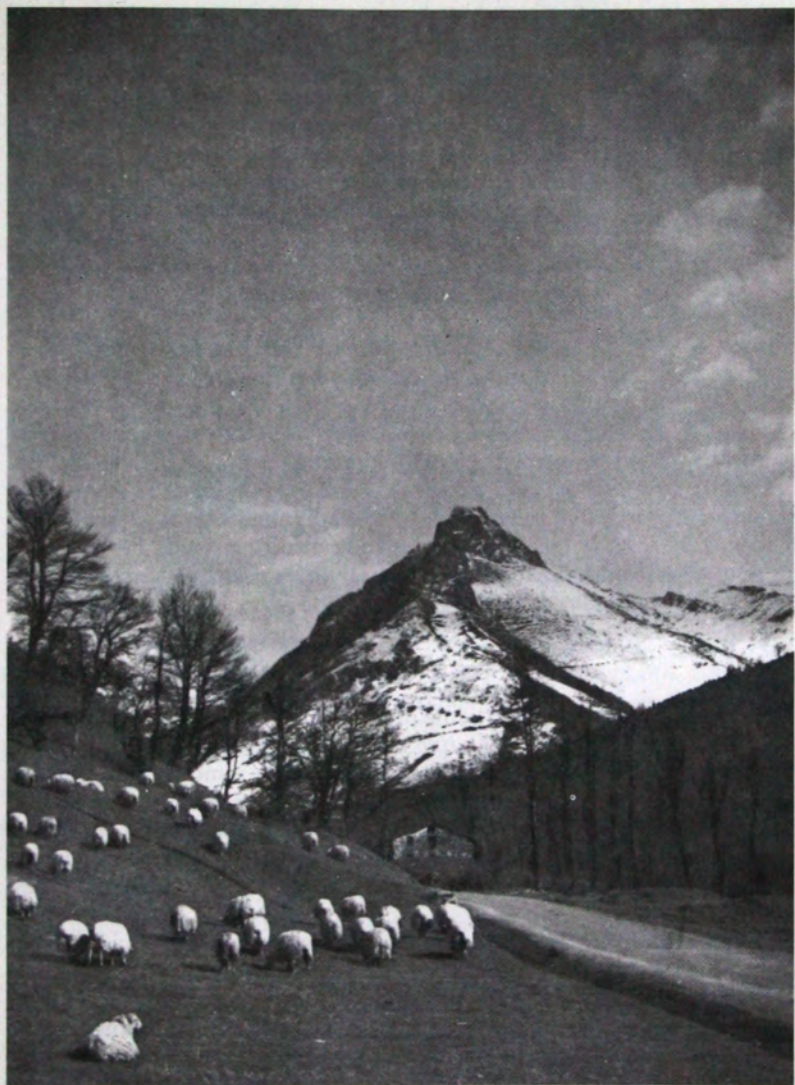
Bere doinua ikus "Aránzazu" aldizkarian 1971ko abenduko zenbakian (Nº 491), 3garren orrialdean.

Hor ba, hauzoak eder egin ditut, eta orain, holako kanta ederren aurrean eibartarrok toki txarrean gelditzen gara. Batzuetan igarri gabe egiten da "kanpo larrosa, etxe kardo".

Baina, gurean beintzat bere alde onak agertzen dira jan-edanetan. Eibartarrok plaentziarrekin hain anaiak izanezkerok, ezin zeikean elkarren artean alde handirik izan. Honegatik, Gabon gabea, plaentziarrak egurra dakarte, kanpotik berotzeko, eta eibartarrok ardoa eta janariak, barrutik berotzeko.

Eibartarron Gabon kanta Aita Donostiak ber-berak bildua da. 1917an hemen izan zen Eibarko musika-bandaren zuzendari, bertan antolatu zuten kontzierto batean, eta nere usten garai hartan bildua izan behar du. Dena dela, han dago Lekarotzen, bere artxiboan *CM: 27* erreferentziz. Izatez, "Ator, ator mutil etxera"ren antzerakoa da, bai doinuz eta bai letraz Herriko Club Deportivo-aren "Kezka" izeneko aldizkarian argitaratu nuen, igaz. Eta aurten irtengo diran kantari taldeetako batek behinik behin kantatuko du. Kanta bezala, poesia aldetik, ez da Elgoibarkoa eta Plaentziakoa bezain apaina, baina bai alaia, Gabon gauari tokatzen zaion gisara. Gurean, Gabon zelebratzeko ardoa karreatzen dugu eta bixigu errea jan bitartean gaztainak erre, mokau artean eten gabeko txurrutari emanaz.

Askoren ustez seriotasun gutxiko kanta izango da, Gabon gaba zelebratzeko Jesusen aipamenik gabekoa denez. Baina, bestalde, zalantzarik gabekoa. Zalantzak Motrikuko kanta batean agertzen dira, baina

Larrunarri (Zaldibia).

honi ere ezingo diogu ukatu bere herritasuna eta bere gogo-nahia. Hara nola agertzen duten:

*Haor goian etxea, jo daigun atea
Gizonak bentanara nekez irtetzea!*

*Gizonak bentanatik digu erantzuten:
gabaz ordu honetan zer darabiltzute hemen?*

*Dontzella eder bat dakart nerekin aldean,
semea dakarrela bere sabelean.*

*Semea ta dontzella, nola izan litezke?
Enbustero, falsoa, hortikan zoazte!*

Hala azaltzen da Azkueren *Cancionero popular vasco*-ren bigarren tomoko 1.077garren orrialdean (920. kanta).

Hemendik ikusiko du irakurleak, urrutietara joan gabe, bakoitzak bere herrian edo ballaran aurkituko dituela Eguberrietarako kantak, eta ohitura zaharrak, batzuek noizbait etenda gelditu zirenak, berbiztu eta iraugo badute erabili beharra dugula. Ondo da besteena hartzea, baina norperarena utzi gabe.

Como apuntaba en mi artículo de la semana pasada, nuestro folklore navideño es tan rico y variado que no deberíamos abusar en introducir repertorios del cancionero de otros lejanos lugares, aunque sean del país, sin aprovechar al máximo el acervo local. Y en el presente artículo doy una muestra del cancionero popular navideño de la cuenca baja del Deva, para que a otros sirva de ejemplo de cómo se pueden localizar canciones olvidadas en antologías y archivos y en la mente de algunos ancianos del lugar.

Reproduzco las letras de algunas canciones con la mención de en dónde se pueden hallar sus melodías en pentagrama. Algunas publicadas y otras inéditas, las canciones que aquí se recogen pertenecen a la labor recopiladora de Azkue, P. Donostia y P. Gandiaga. En la primera, de Elgoibar, ferrones y artesanos que cantan la Buena Nueva; en la segunda, de Placencia —sin duda un fragmento de algo más amplio—, canta el acarreo y ofrenda para proveer de leña necesaria al Niño, para proteger del frío; la tercera, es una preciosa canción placentina que convoca una

peregrinación a Belén; tras comentar una canción eibarresa de la celebración de Nochebuena, que constituye una variante del "Ator, ator mutil etxera", que el Padre Donostia recogió a primeros de nuestro siglo, y que el presente año engrosará el repertorio de coros postulantes del propio Eibar; y recojo una cuarta del *Cancionero* de Azkue, una canción coloquial de Motrico, donde la poesía popular muestra sus dudas respecto a la preñez de la Virgen.

Considero los mismos valores folklóricos a mantener en la tradición.

1975-XII-22.

GABON KANTAK, LITERATURA ZAHARREAN

Gure herri literaturako kanta zaharretan sail ederrik bada Gabon-kantaz, eta bilduma ederrak jaso zituzten, beste askoren artean, Azkue, A. Donostia eta M. Lekuonak, hiruronak soilik aski lirake beren aberastasunaren agergarri. Baina, urriago badira ere, literatura landuaren lehen partekoak aipatuko ditugu.

Gabon-kantaz euskaraz idatzi zen lehenengo liburua Joannes Etxeberri Ziburukoarena izan zen, 1630ean argitaratu zen *Noelak* izenekoa. Liburu honek argitalpen asko izan ditu, eta azkena, gaur egun salgai dagoen bakarra, 1970ean Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, S.A. delakoak aterea, L. Akesoloren hitzaurreakin. XVII.mendearen hasierako idazle honek hara nola azaltzen digun Jesus-en etorrera:

*Guztiek, bada, zaitezte
allegera berriez,
zeruetako Kortetik
freskoki ethorriez.*

Liburu atsegina da, bere era orokorrean, profeten esanetatik, apostoluen esanak eta arkangeluaren bisitazionetik hasi eta Andre Dena Mariaren elizan sartze eta Jesus Haurra tenpluan aurkitu arte, bertsoz osatzen du kondaira guzia. Honek hornitzen du liburuaren lehen partea, *Noelak*. Ondorengo lau parteak kanta ezpiritualez ditu.

Poesia, eretan oso poliki egina da, irudimen etorritzkoak. Hara nola kantatzen duen Birjinaren erditzea:

*Ilhargiak zuenean
egin bide erdia,
seme ederraz erdi zen
Birgina Ama garbia.*

Eta sortu zen etxola ingurua berriz, honela:

*O dolore eta ondiko
bihotz verragarria,
sehaskatztat launak duela
manjatera lohia.*

*Lumatxatztat lastoa du,
bururditztat belharra,
eta gainean estalki
bere Amaren hegala.*

Jaiotza gauaren pozean beste bertso hauek dakartzki (hemen zatia besterik ez dugu jasoko):

*O Eguberri-gaua,
bozkariozko gaua:
allegeratzen duzu
bihotzean kristaua.*

*Mundu guztia duzu
zorionez bethetzen:
zergatik baitiozu
Salbatzailea ekhartzen.*

.....

*O gau desiratua,
zuzia duzu piztu
zeñak mundu guztia
behar baitu argitu.*

Lehen-lehenago, Bernat Etxeparek 1545ean argitara eman zuen poema liburuan, emakumezkoaren ohorez hainbeste bertso osatu zituenez, Ama Birginaren laudorioz badu bertso ederrik, zati batzuk Gabon-kanten pareko jartzeko bezalakoak. Neurtitz hoiek ditugu lekuko:

*O Anderia, ezin date ehor zure bardinik:
Gainekorik Zuk eztuzu leinkoa beraz bertzerik.
leinko ezten bertze oro dago zure azpitik;
leinkoaren Ama zira mundu oroz gainetik.*

Gure alde hoietan literatura beranduago sortu zen, eta sortze honen lehen parte inguruan, XVIII.mendean, Gabon-kantak ditugu hastapenen kimu. 1759ko Gabonetan eman zen Mondragoen ikuskizun polit bat. Herri antzerkia esango genduke, eta bere egiletzat Pedro Barrutia izendatzen da. Kantuz egindako antzerki hau humore jariorz betea da, entretenigarri egina eta pertsonaje zelebreak agertzen ditu. Esate baterako, Luzifer deabrua, bere ahoan sinistu ezinezko gertakari hura jarriaz:

*Andra guztien artean kulpa bagea!
Dontzella daguala, Semea egin dau,
Nik ezin aditu dot misterio au.
An dago agura bat, ez mundukua,
Gura nukean baño santuagua.*

Txarles delako tripazai batek "Lian lan bere,..." errepikaz kantatzen dituenak, barregarriak izatez gainera, garai hartako Gabon janari oparotsuak agertzen ditu. Bertsoak oso xinpleak ditu, baina beren xinpletasun hortan gatz berezia dute. Aingeru baten ahotik:

*Joseph ditxosoa,
Amaren esposoa,
Ezta Jesusen aita,
Baña bai ordekoa.
Aberre mutu biren
Erdian jaio dana,
Bera adoratzera
Zeruti jatsi gara.
Iru Errege Mago
Izar baten atzean
Bisitatzerataz
Dromedario gainean.*

San Joseph bera izango da galde hau egingo duena:

*Zeruak eta lurrak
Zeureak izanik,*

*Nola zatoz mundura
Orren billoxik?*

Antzerkiaren barna, Txarlesen grazia bereziak bereak eta bi egingo ditu, eta Haur sortu berria gorde nahirik, aztien siniskerietara eroritzen da, billantziko hau kantatzeko:

*Adi, adi, adi, adi,
Adi esazuz berba bi:
Azkonarraren atzamartxo
Ekarriko dot menditi,
Begizkorik eztegitzen
Bulartxopean isegi.*

Inungo literaturetan ez dakit holako gauza zeleberrik jaso den. Jesus Haurra begizkotik libratu nahi da hemen.

Azkoitiko Gabon-sariak 1762koak dira. Luisa Miserikordiakoaren izenean agertu ziren, baina, Telletxea Idigoras-ek aurkitu zuen M. Larramendiren gutun bati esker, orain badakigu Peñafloidako Kondea zala bere egilea. Gernikako Gandarari honela idatzi zion Larramendik: "Ordaña bialtzen dizut Azkoitian aurten kantatu diranak, musika kixkora batean, Peñafloidako Kondeak egin dituenak, eta berak musikari paratu dituenak."

Bertsoak, zortziko txikian behinik-pehin *El borracho burlado* bertakoak baino biribilduagoak ditu. Hara, berak kopla jostalluak deitzen dituenetan Jesusen jaiota nola adiarazten duen:

*Ezagun du munduak
Jesus jaiotzen dena;
Ain dago mudatua,
Ez dirudi lena;
Len guzia zan pena,
Negar, naibageak,
Ta oraiñ atsegiñ, gusto,
Algara, parreak.*

Aipatu ditugun azken hiru obrak, *Teatro zaharra* izenez Auspoa Liburutegiak argitaratuak ditu, 1965ean.

Gernikako Gandarak 1764an argitaratu zituen "Guernicaco Gaboncante"k, Barrutiarenak bezala Bizkai aldeko gatz-ozpina daroie. Irtera polita da Mariari ostatua ukatu ziotenekoa:

*Ostatu nayaz zen
Maria
Alperrik zan Belen
andia
Etzan aurkitu
nok an laketu
hari gela baten
grazia.*

*Ah jente gangarra
Belengo!
Guztai zaldarra
urtengo.
Zuek ukatu
Birgiñi leku?
Zuentzat su garra
hurrengo.*

Gabon-kantak, azken gizaldietan ere landu izan dira. Hontaz materialik oparotsu dugu. Hala ere, krisma guti ikusten ditugu bertako bertsoz eginik.

Con motivo navideño dedicamos un recuerdo a nuestra vieja literatura culta o escrita. Es decir, de autor conocido. De la misma hemos seleccionado varios fragmentos de curiosos villancicos.

Como se sabe, el cultivo literario eúskaro arrancó allende de la frontera, en el país vasco de Francia, en el siglo XVI. Y en el XVII, en 1630, tenemos la obra *Noelak* de Etcheverri de Ciboure, de un bello contenido poético.

Aquende de la frontera, salvo algunas obras muy aisladas, no comenzó el cultivo literario hasta mediados del siglo XVIII, que se inicia con cantares navideños. En 1759 tuvo lugar en Mondragón la representación de un teatro popular, "Acto para la Noche Buena", que se le atribuye a Pedro Barrutia. En 1762 se cantaron en la parroquia de Azcoitia "Gabon-sariak" que se imprimieron bajo el nombre de Luisa de la Misericordia, aunque hoy se sabe que su autor fue el Conde de Peñafiorida. En 1764, Sebastián Antonio de la Gándara es autor de "Guernicaco Gabon-cante".

Apenas hemos sabido valernos de este material para obtener fragmentos con qué componer los chrismas de Navidad.

1974-XII-23.

EKAINEKO OHITURA ZAHARRAK

Euskal Herrian ez-ezik, mundu zabalean ezagutzen dira eguzki-goieneko ohiturak, San Juanen inguruan bereziki. Sua dugu jai hoietan bereziana.

Bestalde, San Juanak ditugu Euskal Herriko jairik alaienetakoak, noski. Agure zahar askoren ustez, gure denborara arte, eguzkia bera ere dantzari irtetzen bai zen.

Naturalezak parte handia du San Juanetako ohitura zaharretan, batez ere eguzkia, sua, arbola eta uraren sinboluak erabiltzen dira. Bere funtsean, biziarentzat hain premiazkoak zitzaizkien gauzak gurtzen zituzten aintzinako gizonek.

Euskararen euskaldi batsutan San Juanetako hilak berak ere Ekaina du izenez. Eguzkia gaineren dagoen garaia adierazi nahi du. Beraz, altuen dagoen urte-aroa markatuz.

Eguberriak (Gabon garaia hau) eguzki-berriari hasiera ematen dio, Ekainean gainbera hasiko den eguzkiari. Nafarroatik Bizkaira, Luzaide, Baztan, Bergara inguruetan, Arratian eta Gernika aldean, eguzki gurtzeak ezagutzen ditugu: "Eguzki amandrea badoa bere amagana", eta antzerakoak esango dituzte hor-hemen.

Gipuzkoako Idiazabalgo eleizaren atean, berdin Zuberoako Muskil-dikoan (XIV eta XII.mendekoak dira), eta arte-herrikoian, eguzkiaren irudiak agertzen zaizkigu. Hiru-lau mila urteko dolmenak, osterak, guziak ditugu ekialdera begira.

Aintzinako denboretatik, mendietan eta plazetan suak bizten dira San Juan bispera gauan. Eguzkiari loturik dugun sinbolismua hau ere. Eta inoiz suaren inguruan dantzatu eta gainetik jauziaz igaro.

Su horiek lehenago garrantzizkoagoak izan ziren. Eibarko kontze-juko kontaduria liburuan, 1847koan: "por seis carros de leña consumida en las fogatas de San Juan, 60 reales", irakur genezake. Izan ere, gauza sakratuaren ospea izan du. Griegoen Prometeo bera, jainkokiei sua ostuziena, Euskal mitolojian San Martin-txikiz agertzen zaigu, jentileri aurrerapenezko zenbait gauza ebatsiz, gizonei emateko.

Suaren gaikia egurra danez, arbola gauza sakratutzat aurkituko dugu. "San Juan-aretxa" erreaz joaten dira urtearen zehar Bizkai eta Nafarroako herri askotan. Eta lizar edo elorri erramak jartzen dira etxeen ate eta leihoetan.

Plazetan makalak (txopoak) zutik jartzen dira, erretzeko edo bere puntara igotzen direnak saritzeko. "Cucaña"-z ezagutzen da erdal herrietan.

Donostian bertan, arbola bat erretzen zen San Juan bispera gauean, eta kontzejuak debekatu zuen, 1912an, haurrei exenplu txarra ematea zala usterik, baina ohitura zahar zaleen eskariz, 1916an, botoetara joaz, berriztea erabaki zen. Baina kondiziotzat jarri zuten, arbolarik ez erre eta ez eratsitzea.

"San Juan-arbola", sugaiaren sinbolutzat har genezake. Eta sinbolu hauk mito bihurtzetik datozen siniskeriak ditugu arbolaren inguruko zenbait ohitura. Esate baterako, toki batzuetan, etena zuten haurrak sendatzeko arbola magalen urkulutik (inoiz arbola gerria bera irekiaz) eskutik eskura erabiltzen zituzten, Joan izeneko bik, gaueko hamabieta-ko kanpai hotsekin batean. Euskal Herrian ezagutu den ohitura hau, Alemaniako Oldenburg-en ere ezagutua da. Gaur, mediku zientziaren bidez, badakigu etenak ez duela sendatzerik ebakuntzarik gabe.

Ohitura horietaz asko idatzi da, batez ere Azkueren *Euskalerrriaren Yakintza*-ren lehen tomoaren 159/160 eta 293/310 orrialdeetan.

Eguzkia, sua eta arbolarekin batean, eguzki aldaketetan aurkituko dugun naturalezaren beste elementu ezagun bat, ura da. Gehienetan gaitzen baten sendagarri. Baina siniskerietan bere indarra hartu zuen. Erromeriak itsasoz edo iturrietara, eguzkiaren irteran, San Juan goizean, oinhuksik belardiko intzetan ibilaldi bat egiteko edo ibaian sartzeko ohitura, bigarren hau inoiz biluzik.

Erromako Inperioak Eleiza Katolikoa ofizialtzat hartu zuenean, Arrianismoaren ondorean Atanasio-ren doktrinak onhartzean, Julio I-ren garaian (IV. mendearen ondarrean) eguzki ahaltsuaren jaiak, "Natalis Invicti" Kristoren jaiotza eta San Juan Bataiatzailearena jarri zituen, eguzki aldatzeetan, euskaldunon Eguberri eta Ekainean.

Aipatu ditudan ohitura zaharrok, era batzuetan oraindik oso ezagunak ditugu Euskal Herrian zehar. Beti esan dugunez, mundu honetan, ezagutzen ez duguna askozaz gehiago da, ezagutzen duguna bera baino, eta egunotan neronek jaso dudana uztaren zati bat emango dut. Toki soil batean aipatu ditugun erarik gehien lerratza agertzen da: eguzkia, sua, arbola, ura. Toki hau Bizkaiaren Berrizko Murgoitio hauzoa da. Barandiaranek egin zion aipamena *El mundo en la mente popular vasca*-ren bigarren tomoaren 69garren orrialdean ikus genezakeanez.

Baina nik Pedro Zelayeta jaunari, 72 urtekoa, Murgoitioiko Beña baserrikoari ahoz aho jasoa hau da:

Gure denboran, San Juen bisperan, Donielatxa iminten zan San Juen ermitaren onduen. Illuntzian, eguzkia sartu ondorean, su haundiak ixotzen ziran inguru berean eta txikiagoak soloetan. Suaren inguruan dantzak eta brinkoak eta suan gainetik saltoak be bai, honela kantatuaz:

*San Juen, San Juen,
besterik ez dogu goguen,
arrautza bi kolkuen
beste bi altzuen;
sorgiñek eta lapurrek
erre, erre!
Artuek eta garixek,
gorde, gorde!
Biba San Juen!
Bixer da San Juen.*

Biharamun goizean —San Juen goizean—, egunsentirako itzartu, eta baraurik, mezatara baino lehen, ermitatik urrian dagoen iturrian hiru basokada ur edan. Irunzpekuek osatzeko ona zala-ta.

Etxe-ateetan erramak iminten dira, oindiño be, leixarra edo elorrix. Baina, leixar edo elorri horreik errekatxarkurik pasatu bakue izan behar dau (Ekartzen dauenak ez deiala urik gainetik pasatu).

Eguerdi aldian, aintzina, Murgoitixoko Kofradiako mutilak aurrekua egiten ebien. Orain, Berrizko dantzariak ekartzen dira.

“Donielatxa” igoten dabena saritua izaten da, gauzaz edo diruz. “Donielatxa” lehenago txopua izaten zen, orain piñua.

Arratsaldean erromeria handia, gabea arteino.

Se hace una descripción general a la fiesta del solsticio de verano, con referencias de ritos y diversas celebraciones en torno a los símbolos: sol, fuego, árbol y agua.

Su antigüedad atestiguan no sólo los símbolos solares que aparecen en iglesias románicas del país y en la ornamentación popular, sino en la orientación de los dólmenes. Se recuerda que en algunos dialectos del vascuence el mes de junio recibe el nombre “Ekaina” (= sol alto), en relación al solsticio de verano, como “Eguberri” (= nuevo sol) al solsticio de invierno.

Se resalta la importancia de las hogueras la víspera de San Juan, y se menciona un pago de leña para el efecto por el ayuntamiento de Eibar en 1847, y la concordancia entre los personajes míticos San Martín-txiki y Prometeo que, respectivamente, roban a los gentiles y dioses algunos adelantos y proporcionan a los hombres.

La importancia del árbol como materia combustible y el símbolo del árbol de San Juan y su relación con las enramadas protectoras de la hacienda. Como noticia curiosa se inserta una costumbre donostiarra en torno al árbol. En San Sebastián se quemaba un árbol la víspera de San Juan, que fue prohibido por el ayuntamiento en sesión del 12 de junio de 1912, por considerar que tal costumbre era mal ejemplo para los niños. Pero acordó reimplantar dicha fiesta, en consideración a diversas solicitudes y después de someter a votación, en sesión del 14 de junio de 1916, pero con la condición de que no se quemase ni derribase el árbol.

El agua, como elemento curativo y los mitos en torno al mismo. Las romerías por mar y a las fuentes, inmersiones en fuentes y ríos al amanecer del día de San Juan, etc.

Y, por último, se recoge el relato sobre ritos de San Juan en el barrio Murgoitio de Berriz (Vizcaya), recogido oralmente de un anciano del lugar, relacionados con actos simbólicos en torno al sol, al fuego, al árbol y al agua.

Como cosas curiosas, sobresalen: la cucaña que colocan en dicho lugar la víspera de San Juan se la llama "Donielatxa", que probablemente deriva de "Donibane-aretxa" o "Donie-aretxa", árbol de San Juan (según Azkue, "aretxa", en Vizcaya fue antaño nombre genérico de árbol, aunque en nuestro caso sea válido "aretxa" = roble, como roble de San Juan). Se enciende una hoguera general junto a la ermita y otras menores en las heredades, con un cántico que implora contra brujas y ladrones y se pide protección a los bienes de las cosechas. Al amanecer, en ayunas, se bebían tres vasos de agua en la fuente que está próxima a la ermita de San Juan de Murgoitio, para preservar de paperas. Las enramadas que se colocan a las puertas de los caseríos y que son de fresno y de espino, deben ser traídas sin cruzar sobre el agua. Antaño bailaban el auresku los chicos de la Cofradía del lugar.

1972-VI-16.

EKAINEKO SINESKERAK

Ihaz ere agertu genituen ekainean eguzkia goren dagoen garaian edo gainbehera hastean arkitzen diren sineskerak, eguzkia, sua, arbola eta ura inguruan arkitzen direlarik sinbolu bezala.

Donostian bertan, 1912an debekatu zuten plazan arbola erretzea. San Juan bezperako ohitura hau nola zen Marzelino Soroak aski ongi agertu zigun bere *Azak eta naste* liburuaren 80/84 orrialdeetan, 1895an. Zuhaitzari sua emate hau Plaza Berrian (Plaza de la Constitución) egiten zen. Lizar arbola goizetik jartzen zuten eta arratsalde erdia igarotzean elizgizonak bendezitzen zuten eta ondorean *Iriarena*-ren doinua hasten zen jendearen animoak berotzeko eta su emateak iharraitzen zion. Jendea, zuhaitza erori beharrean jartzen zenean, "honera, honera!; hara, hara!" garrisika, eta erortzean mutikoak adar-zatiak kentzen omen zioten suzko-zezena bezala kalez-kale erabiltzeko. Beste askoren jolasa izaten omen zen suzko enborren gainetik jauziak igarotzea.

Suak egite hau gure egunotan ere bizirik eta indartsu duguna da, batez ere herri txikietan. Ondasunak gordetzeko izpiritu txarrak erretzeko edo osasuna gordetzeko sarnaren kontra. Luis Pedro Peñarekin Nafarroako Urraul-goian ohiturok jasotzen ibili nintzanean, "¡Sarna dentro, sarna fuera!" esanez suaren gainetik jauzi beharra izan nuen, Irurozki herrian. Ikus *Munibe*, XVIII (1966), 151/152 orrialdeetan. Uraren inguruan diren sineskeren berri ere hor ematen genuen.

Baina uraren sineskera, aspaldi Manuel Lekuonak jaso zuen *Anuario de Eusko-Folklore* (1922, 31 orr.), gero J.M. Barandiaranek ere agertzen duena *El mundo en la mente popular vasca* (tomo II, p. 69) liburuan. Nafarroako Yantziko San Juan Iturrira inguruetakoko herrieta-koek egiten zuten erromeriaren berri ematen dute.

Urari buruzko sineskera, Azkuek ere jaso du *Euskalerrriaren yakintza*-ren lehen tomoaren 264garren orrialdean. Gipuzkoako Arroñan, ziotenez; "San Juan bezpera-gabean zumezko ustaia iturriari sartzen zaio ta soloetatik edozer hartzea libre izaten da".

Hala ere, sineskerarik harrigarriena, Azkue-ren liburu horretan 298/301 orrialdeetan arkitzen dena izango da. Zuhaitzaren sinboluari loturik dago: Euskal Herriaren alde askotan, Arabako Urbinan, Nafarroako Larraun, Aezkoa, Erronkari eta Ultzaman, Bizkaiko Amorebietan eta Otxandion, Baxe-nabarreko Donazaharren sineskerizko ohitura zahar hau ezagutzen da. Etena deritxon gaizdun ume bat haritz baten ondora eramaten dute Doniane-bezpera gaberdiurrean. Mailadi baten bitartean besanga-artera jasotzen dute. Han, bata bestearen aurrean, bi Juan (Larraungo ohituraz), hiru Juan (Ultzama

Irurozki (Nafarroa), Donibane gauez.

aldean) ernai egoten dira. Juan batek bere eskuetan edukitzen du haurra gaberdian erlojuak jo-aurretxoan. Lehenengo dangadaa edo erloju-hotsa entzun orduko "Juanek uzten zaitu", dio umedunak; bigarren Juanek: "Juanek hartzen zaitu", esanda umea hartzen du. Bigarren honek, umea besteari eskainiaz, "Juanez uzten zaitu", dio; besteak "Juanek hartzen zaitu", esanez hartu eta horrelaxe ahalik bizkorren haritz magal-artean batetik bestera erabiltzen dute hamabigarren dangada entzunarte. Hiru bidar eman eta hartu egin behar omen da etendun umea. Ultzamako ibarrean askozaz errezago da egitaraua. Hiru Juan behar izaten dira. Lehenengoak, bere eskuan umea daukala, bigarrenari: "To, Juan", esanez eman ohi dio; bigarrenak hirugarrenari, "har zak Juan", hirugarrenak lehenengoari: "Tori, Juan", eta toka, harzak-ka eta torika erlojuaren hamabi dangada-bitartean dihardute. Zuberoako Barkoxen, era berean, "To, Johane; ekarrak, Johanea" bederatzitan esaten omen zuten.

Otxandianon gaitzagoa izaten zen honetarako gizonak aurkitzea. Bi behar ziren, anaiak eta gainera bikiak, bataren izena Juan eta bestearena Pedro. Hamabiak bitartean hots bakoitzeko haruntz edo honuntzaldi bat

eragiten zioten etendun haurrari, elkarri esan gabe. Haritzaren besangak banatuta edukitzen dituzte eta egitekoa bukatu ondorean berriro lotzen dituzte. Haritza ez bada igartzen haurra sendatuko den ezaugarria izaten omen zen. Aezkoan haritzaren adar-artean ume gaixoaren atorratxoa usten omen zuten.

Alemaniaiko Oldenbrug aldean ere ezaguna omen zen sineskeria hau. Horretarako haritz gazte baten ondoa behar izaten zuten.

El pasado año en estas mismas columnas dimos a conocer algunas costumbres y creencias de la festividad de San Juan, en torno al solsticio de verano y que se presenta principalmente bajo las simbologías del sol, el fuego, el árbol y el agua. Símbolos que también aparecen en las creencias de Navidad y Año Nuevo, durante el ciclo solsticial del invierno.

Estas celebraciones han tenido más vitalidad en tiempos pasados. Si hoy aún perduran con vitalidad en los pueblos, antaño también tenían su importancia en las ciudades. Su constancia, con todas las peculiaridades de la ceremonia con que se celebraba en la Plaza de la Constitución de San Sebastián, nos dejó descrito Marcelino Soroa en su obra bilingüe *Azak eta naste o berzas y versos* (San Sebastián, 1895). Y los datos de la prohibición en 1912 los detallé en mi artículo del pasado año por éstas mismas fechas. Son testimonios del arraigo de las hogueras de la víspera de San Juan.

De entre los ritos recogidos en el barrio Murgoitio de Berriz (Vizcaya) destacábamos en aquel artículo las creencias existentes en torno al agua. Sobre ello recoge J.M. de Barandiarán en el tomo segundo de *El mundo en la mente popular vasca* que a su vez nos remite a la romería de *San Juan Itturri* de Yanzi (Navarra) referente a las costumbres recogidas por Manuel de Lecuona y dadas a la publicidad en el *Anuario de Eusko Folklore* del año 1922. Así mismo Azkue registró en *Euskalerrriaren yakintza - Literatura popular del país vasco*, tomo primero, una curiosa superstición de Arrona. También en el trabajo que hice sobre etnografía del valle de Urraul Alto en colaboración con L. P. Peña Santiago, y que vio la luz en *Munibe* en 1966, se dan a conocer algunas creencias del amanecer del día de San Juan que se relacionaban con las aguas.

Pero en esta ocasión, lo que más hemos querido destacar es la creencia que existió en torno a las virtudes curativas del roble, muy especialmente en los niños. Según pudo recoger Azkue en Alava, Navarra alta y baja y en Vizcaya, ved las páginas 298/301 del citado libro

Euskalerrriaren yakintza, se pasaba a los niños herniados por entre las ramas de un roble con las doce campanadas de la noche víspera de San Juan. Las personas que pasaban de mano a mano, por entre las ramas tenían que llamarse Juan. Pero en el caso de Ochandiano, tenían que ser mellizos y que se llamasen el uno Juan y el otro Pedro, y el roble de brazos separados lo ataban después de la ceremonia; y si el árbol no se seca es señal de que el niño herniado a de quedar sano.

Según Azkue, también en Alemania era conocida una superstición similar, en la región de Oldenburg.

Estas creencias nos han llegado de manera decadente desde la cultura Neolítica, su presencia hasta nuestros días nos señala la importancia que su significado pudo tener en aquellos tiempos para los pastores trashumantes constructores de los dólmenes que tanto abundan en nuestras montañas.

1973-VI-25.

EKAINEKO URA

Suak piztea eta uretan bustitzeak historia aintzinetik dakorzkigun ohitura zaharrak ditugu, erromatarren kultur klasikoa ere itsatsiak aurkitzen dira. Sua, ura, arbolá (edo landarak) eta hauen inguruko gauzak ditugu ekaineko ohituretan, tokiz eta aldiz era berezietan zabaldurik aurkituarren. Funtsean gauza bera dira eta sineskera zaharretan errotzen dira.

Ekainean, eguzkia goren aurkitzen den urte aroan, suaren ospatzeak aski ezagunak dira. Lehenago nere artikuluetan hortaz idatzia dut. Baina suaz kanpo beste elementu batzuk ere erabiltzen direnez, hauetarik ura hartuko dut gaurko hontan. Eguberrietan, eguzkia beheren aurkitzen den garaian, goraka aldian sartzen delarik, oso ezaguna zaigu Nafarroan "Ur goiena. Ur barrena", J. M. Satrustegik hain ongi estudiatua. Baina ekainekorik sua maizago ezagutzen dugu eta urari buruzko zenbait aztarna edo ohar agertuko dugu.

San Juan iturrietara erromes joatea eta Donibane goizean belartzako intzetan oinutsik ibiltzea, eguzkia dantzan irtetzen dela esaten den egunsentian, oraindik ezaguna dugu Gipuzkoan. Etnologia parte hau estudiatu dutenen artean, eritzi bat baino gehiago badira, baina gehienok bat datoz ur eta landaren purifikazio ongarriez. Nafarroako mendial-

dean, Pirineo aldeko herrietan, hibaian bustitzeak gure egunotara arte iraun duen usarioa da.

G. A. Breueil-en eritziz, jentil ohiturok baztertzen ez ziren ahalegindu kristauak, hauen liturjiaren kontra ez zetoztenak eta honegatik izan dute iraupena. Gainera, jaialdi hauek Julio I, Aita Santuaren garaian (IV. mendean) elizak onartu zituen. Hala ere, Arlés-ko Bigarren Kontzilioan, San Zesario, hiri hortako apezpiku zenak, kristinauak iturrietan bustitzearen aurka hitz egin zuen. Eta, VII. mendean San Eloy era berdintsuan mintzatu zen jentil ohitura horiek salatuaz (J. M. Iribarrenek ematen du agirion berri *Historias y costumbres* liburua 135 orrialdean).

Esan dugun bezala, ohiturok historia aurretik datoz, baina Euskal Herriko agiri idatziak ez dira hain zaharrak. Hamazazpigarren mendearen azken partean Iruñeko diakon-buru zen Martín de Andosilla y Arlés Peralta-ko semeak *De Superstitionibus* (1581) siniskereri buruzko liburua argitaratu zuen, eta beste zenbait gauzaren artean Irunberritik hurbil den San Pedro de Usun-en, herri eta elizgizonak erromes joaten zirelarik imajina uretara sartzen zuten. Bestalde, badakigu Asturias-ko Cudillero deitu herrian arrantzaleak San Pedro urperatzen zutela, bisiguak ekartzeko erregutuaz.

Gabon egunetik urte-berri edo erregeen egunera arte bezala, San Juanetatik San Pedroetara betetzen dira ohitura zaharrok. Donibane goizean hasten den egunsentiko bustitzea, belartzan oinutsik edo biluzik, San Juango iturrietara joanez eta ibaira jetxiaz, ohituraren jarraipenez lotzen da San Pedro.

Aipatu dugun Usun-go San Pedro, Irunberritik hurbil, Romanzado partean dago, Zaraitzuko ibaiak Arbaiungo mendartearen igaro eta laster osin handi baten ertzean. Bertako uren sendagarri fama aintzinagokoa dugu, zeren koronikak diotenez, 924. urtean, Nafarroako errege Santxo Garzes sukargaitzetik sendatzeko Usun-go San Pedrori otoi egin zion. Eta, esaten denez, horrela sendatu omen zen eta hango elizari garrantziko eskaintza egin omen zion. Baina errege hau handik urtebetera hil zen (Hala dakar Manuel Iribarren-ek, *Navarra, ensayo de biografía* lanaren historia partean). Dударik gabe, gaitzetik garbitze honek badu zer ikusirik Usun-go urarekin.

Real Academia de la Historia-ren *Diccionario Geográfico-Histórico* (1802) delakoaren bigarren tomoko 421garren orrialdean ere jasotzen da gertakizun hori, 962garren eran jartzen duelarik 924ko urte bera da.

Usun-go San Pedro hortan egon nintzenezan bi gauza aurkitu nituen, bertako ibaiaren osina eta ondoko iturri bateko ur gardena. Iturri hontako urak, oraindik orain ere fama handia du inguru haietan.

Bizkaiko Lekeition, San Pedro egunez, pertsona bizia ateratzen zen San Pedro-ren irudira (aintzina, berakin batean San Andres eta San Juan ere bai) kutxa gainean dantzari. Hemendik dator gure egunotako *Kaxarranka* izeneko dantza. Hamazazpigarren mendean (1682. urtean) Kalahorrako apezpikuak debekatua izan zen eta hontatik sortu ziren zenbait aserre, errege Felipe IIIak parte hartzeraino. Autore batzuen ustez, arrantzaleen kofradiak urte txarra zuenean irudiak itsasora botatzen omen zituzten.

Ohitura hoiien berri aski zabal jardun dira Azkue, Barandiaran eta Caro Baroja.

Donibanez San Pedroetan baino maizago aurkituko ditugu. Gipuzkoaren mugetan ditugu Beteluko Damaiturri eta Iturri Santu, Berrizko Murgoitio eta abar. Baina Gipuzkoaren bihotzean bertan ere badira. Baliarrain eta Iturriotz, eta abar. Barandiaranen lanetan aurkitzen direnez.

Azkoitiko San Juan bañu etxean ere holako ohiturak omen ziren aintzinako denboretan. Orioko San Juan ermitaren ondoko harpean dagoen iturrikoak, gaur egun ospatzen ez bada ere, ez dira hain aspaldikoak. Donibane goizeko egunsentian, eguzkiak irten baino lehen, oriotarrak ura edaten zuten eta arpegia garbitzen azaleko gaixoa zutenek. Urtearen barrena ere, herpe edo azaleko eriz zirenak joaten omen ziren bertan bañatzera. Orioko kalean, oraindik orain badira pertsonak beren haurtzaroan San Juan iturriko urak sendatu zituztela esaten dutenek.

Era hortako praktikak, gutxituaz badatoz ere, anitz izan dira Euskal Herri guzian eta hemendik kanpo ere. Indoeuropear kulturaren aztarnak ditugu, Neolitos alditik datozenak. Beren indarraren lekuko, aurtan ere, Donibane bezperan su sakratuak piztuko dira bere inguruan dantzatzeke edo bere gainetik jauzika aritzeko. Eta, oraindik orain, Donibane egunsentian belartzan oinutsik, iturriren batean ura edanez eta hibaira bañatzera joanen dira, gero eguzkia dantzari irtetzen ikus nahi dutenek, eta eguerdirako etxeen atarietan elorri eta lizar adarrak ikusiko ditugu.

Menéndez Pelayo recogió en la *Historia de los heterodoxos españoles* (1880-82) que “El culto celtibérico por excelencia, *las hogueras de la noche de San Juan*, cristiana transformación de la fiesta del solsticio de verano, siguen encendiéndose de un extremo a otro de la Península”. Entre nosotros, Azkue, Barandiarán, Caro Baroja, J. M. Iribarren y otros han recogido abundante material sobre el tema.

A los ritos del fuego le siguen los del agua. La víspera o el mismo día de San Juan, antes del alba, Azkue aporta sobre todo abundantes costumbres navarras en su obra *Euskalerrriaren Yakintza*, de romerías a las fuentes y a los ríos a beber agua y lavarse la cara, algunos aun el cuerpo. En Estarrús, cerca de Jaca, ejecutaban el rito lustral sumergiéndose desnudos en el río.

En Guipúzcoa, prácticas rituales del agua se han efectuado el Baliarrain e Iturrioz, según Barandiarán. Consta que antaño se hacía también en el balneario de San Juan de Azcoitia. El verano pasado pude recoger numerosos testimonios de la fuente de San Juan en Orio, que se sitúa en la desembocadura del Oria a su orilla derecha. Actualmente las aguas se aprovechan para algunas fuentes públicas. Pero antiguamente, los oriotarras iban la mañana de San Juan a beber agua, y los que padecían de enfermedades de la piel, tales como herpes, se sometían a lavados de cara o de cuerpo. Para este caso no era menester que fuera precisamente en día de San Juan, sino en cualquier fecha del año. En Orio, cuentan de muchas personas conocidas, que se curaron con las aguas de dicha fuente.

Pero sobre todo, es más frecuente en Guipúzcoa que la mañana de San Juan se camine descalzo sobre la hierba para mojarse con el rocío.

Los ritos del agua se repiten el día de San Pedro de manera variada. Hay testimonios muy antiguos de inmersiones. El docto arcediano de Pamplona Martín de Arlés, que en 1581 publicó un tratado de supersticiones, refiere con animadversión las inmersiones que hacían en los ríos en su tiempo. Uno de estos puntos era próximo a Lumbier con la efigie de San Pedro de Usun, en reunión de clérigos y pueblos, en forma de procesión. El año de 924, el rey Sancho se curó de "frigelas" (calenturas intermitentes) rogando a San Pedro de Usun, por cuyo motivo hizo la donación a dicho santuario de unas tierras en términos de Ul y unas viñas en Arbonies. Además, se dice en el *Diccionario Geográfico-Histórico* (1802) de la Real Academia de la Historia, que en las inmediaciones de esta basílica "hay una fuente, cuyas aguas son muy saludables para las enfermedades de hipocondría, herpes y dolor de ijada".

De la danza *Kaxarranka* que se hace en Lequeitio el día de San Pedro, representando a este santo, también hay noticias antiguas de inmersiones.

1975-VI-23.

DONIBANE

Donibanez herri askok ospatuko dituzte urteko jai nagusiak. Herri askok lehengo ohitura zaharri iraunaraziz eta beste batzuk garaiko moderi oratuaz edo zerbait berrikeri sortu nahiaz.

Bispera gauan plaza askotan oiztuko ziren suak, tokiren batean edo bestean arbola zutitua erreaz, Bizkaiko herriren batean oraindik Donibane-haretxa ipiniko da; goizean, eguzkia dantzan agertu baino lehen, pertsona zaharren bat edo beste helduko da San Juan iturriren batera, aztirik ez da irtengo belar osagarrien bila, baina zenbait basarritakoak oinutsik ibiliko dira belartzako intzetan, ez ordea aintzinakoak bezala biluzik ibaian edo errekan sartuko denik; eguerdirako, herririk gehienetan, lizar edo elorri erramak ateburuetan jarriak izango dira.

Lehengo sineskera zaharren hondarrak dira. Lehen batean, eguzkiaren goi-muga, ekaina zen. Gero, misterioak berak bultzaraziko zuen supertiziora eta zenbait gaua nahasturik arkituko ditugu, azkenean Donibanekin kristautzera arte.

Donibane "San Juan" ingurua zer den J. M. Barandiaranek adiarazten digu bere mitologia hiztegian, *Obras completas*, lehen tomoaren 65/69 orrialdeetan. Bertatik ohartu gindezke gure herri literatura zein ugaria eta aberatsa den Donibaneko ohituraz.

Baina, gure herri literatura ez-ezik, literatura landua ere ohitura hoietaz ongi hornitua aurkituko dugu. Juan Antonio Mogel (1745-1804) idazleak, XVIIIgarren mendearen azkenaldera idatzi zuen *Peru Abarka* liburuaren lehen elkar-hizketan, Peruk Maisu Juani honen izenaren esan nahia agerreraiz, hau zion: "*Donianiac esaten jaquee San Juanetaco egunai. Beraz zuc bere Doniane barri batzue ecarrico dituzu, subac eguin, donian bedarrac erre, ta egun gozatsu bat igaro eraguiteco.*"

Suak egitea, belar txarrak erretzea eta egun alai bat igarotzearen agiria dugu Mogelen idazkian. Egunsentia baino lehen garitzako intza hartzea eta belarrak batzea aipatzen digu Eusebio Maria Azkue (1813-1873) *Parnasorako bidea* liburuko bertso batean:

*Donian goizez gazte zoroak,
estaldu barik izarrak,
doaz garitzan iruntza artuten
eta batuten bedarrak:
txantxetan, benetan, Donian goizetan
pozik dabiltaiz goiztarrak.*

Nikolas Ormaetxea "Orixe" berak, *Euskaldunak* poemaren Xgarren kapituluaren azken bertsoak, "Doniane gaua" izenekoak, ohitura zaharretan oinharriturik eta irudimenez ongi jantzirik agertzen ditu.

*Atari bakoitzean, gora da txondarra;
mutillak an daude, noiz agertuko garra.*

Mutillak hasiko dira suaren gainetik jauzika, "¡sarna fuera!" ez-ezik, zagi eta sorgin erretzearen sinboloak ere bilduko dituzte:

*Mutil-sail batek, ba du arazo larria:
artzen du, jarioa zedukan zagia;
ardorik ezin edan, pikez itsatsia,
sorgin igartuaren iduri bizia.*

*Sorgiñaren odolez jarioko pertza,
biamonez bidetan nonai tanta beltza.
"Sorgiñak erre" esanez, aurrak ez dire ertsa;
gaur bide-dugu sorgin denen eriotza.*

Hogetalau bertsoetatik, denak sartu ezinez, Donibane siniskerak ongien adieraztekoak aipatzen ditugu.

Parte batzutan, "Orixe"ren poemak, ekaineko jaiak Akelarreekin nahastaten ditu, eta hauek kristautzea hala nola agertzen duen:

*Bertso biz bestek, ikus zer esan nai duten:
"Akerra ukatzen dugu, Bildots Aurra aitortzen;
barkatu gure zorrak zure odolarren.
Mende guzien mendez ire gaituk. Amen".*

Baina hala ere zenbait herritarren zentzunera heldu ezinik, kristautu ondorean ere sineskera zaharrei eutsiaz edo aldendu ezinik, honela hautsiko dute sineskera berriaren agindua:

*Doniane-goizean erne daude begiz
Katalin'ek berea galdurik ote egiz.
Uste zuten jun zala Akelar'a mendiz;
lapur-Mezan zioten biek eiten diz-diz.*

Ondoko lerro hauek nekazaritza aroan itsatsitako sineskeriak direnez, uztak ekaitzetik gorde nahiz sortuak dira, ikus dezakegunez:

*Ateen bi aldetan jartzen dute elorri
—bedeinkatua dala digute erakutsi—
oiñazturik ez daiten udaran erori.*

Gizaldirik gizaldi iraun duten ohiturak garai bakoitzean bertako giroari lotu dira, batez ere eguzki aldakera mugetakoek erakusten digute beste garaietakoek baino indartsuago igarotako denboren sineskerak.

Hoy, día de San Juan Bautista, numerosos pueblos celebrarán su fiesta principal. Viejos ritos y costumbres acomodados a distintas épocas de creencias más los modernismos adheridos recientemente tendrán cabida en la celebración.

En las versiones antiguas se acumulan varios estratos de creencias. La víspera por la noche, después de la puesta del sol, se habrán encendido las hogueras, más en algunos lugares se quemará el simbólico árbol y todavía habrá municipios vizcaínos que levanten el "Donibane-haretza", árbol de San Juan; al amanecer del día de hoy, antes de que el sol nazca bailando, más de un anciano habrá llegado a alguna fuente de San Juan a beber agua, pero ya no queda ningún mago que salga en busca de hierbas curativas, sí en cambio de más de un caserío saldrán descalzos a pasear sobre el césped a rociar, pero no bajarán al río, como antaño, a bañarse desnudos; para el mediodía, en la mayoría de los pueblos engalantarán los dinteles de sus casas con enramadas protectoras de fresno o espino.

Son residuos de viejas creencias, que tuvieron su origen en la fiesta solsticial de épocas neolíticas. Con el tiempo, el misterio cósmico ha ido adquiriendo otras creencias y supersticiones para heredarnos esta diversidad de conceptos hasta la asimilación del Cristianismo.

Un resumen general de las tradiciones de San Juan se detalla en el Diccionario mitológico vasco de J. M. de Barandiarán (*Obras completas*, tomo I, páginas 65-69). Del que podemos deducir la variedad de versiones en las creencias y en la literatura oral.

Pero si hurgamos en la literatura culta, en vascuence, encontraremos correspondencia de la tradición popular. Por ejemplo, J. A. de Moguel, en su *Peru Abarka*, obra escrita a finales del siglo XVIII, habla de las hogueras, de la quema de hierbas y de la celebración de un día alegre. Eusebio María de Azkue, padre del renombrado Resurrección, a mediados del siglo XIX, en su obra parnasiana, dedica jugosos versos a las tradiciones populares y que, en una estrofa referente al día de San

Aitona ta biloba, baserri atarian.

Juan, describe la costumbre de rociarse en los trigales antes de la salida del sol, recoger hierbas y celebrar un día alegre y jovial.

A Nicolás Ormaechea "Orixe" tampoco se le escapó en su gran poema *Euskaldunak*. El, de manera un poco extraña, entremezcló conceptos de ritos del fuego con la quema de brujas, en lugar de ahuyentar a los malos espíritus o atacar la enfermedad de la sarna o herpes; por otra parte, rechaza al macho cabrío para acoger al cordero, mantiene la suspicacia de algún akelarre secreto con misa negra de mentes inadaptadas. "Orixe" va describiendo sus conceptos sobre creencias del día de San Juan en venticuatro estrofas compuestas en métrica de zortziko menor.

Las fiestas de las dos estaciones del solsticio tienen en el pueblo un arraigo quizás superior al de otras celebraciones, y a la vez son portadoras de abundantes creencias.

1974-VI-24.

DONIBANE KANTAK

Jaialdi handi guziak bezala, Donibaneak edo San Juanak ere bere kantak ditu. Eibartarren ustean, bertan urtero kantatzen dena izango da egiazko bakarra. Honela hasten dena:

*Egun zoragarri hau heldu da berriz
pozan pozez bihotzak beterik.*

*Mendietako baserrietan
kaleko plaza danetan
San Juan suak piztutzen dira
gau zoragarri honetan.*

Baina ohitura zaharreko suak aipatuarren, San Juan bespera gabean Eibarren kantatzen den kanta hau ezta uste bezain zaharra. Beronen doinuz eratu zuen Guridik "El caserío" izeneko zarzuelaren bitartekoa.

Donibaneetako kanta zaharragoak sineskerekin nahastuak aurkituko ditugu. Ez dira Eguberrietako kantak bezain ugariak, baina bai kantategi politik ere bildu genezake Donibane edo San Juanen inguruan. Ekainean, San Juanen inguruan ezagutu diren sineskerak eta hauen indarra ezagutzeko ongi letorkigu Juan Thalamas Labandibarrek igazko urtearen azkenaldera argitaratu zigun liburu hura, "La mentalidad popular vasca" izenekoa, Azkue zenaren lanetan oinharritua, bere laugarren kapituluak dakarren "Eguzki" delakoan batez ere. Jose Migel Barandiaranen lanetan ere argi ikus genezake, "Obras completas"en lehen tomoaren hirurogeta bat orrialdetik hasita "Donibane" izenaren barna. Gure geografian aski hedatuak daude, suaren gainetik jauztean, honako esaera hauek: *Sarna fuera* edo *Txarrak kanpora eta onak barnera*, eta antzerakoak.

Txarraren ondarena eta ona gailentzea sinbolizatzen da eguzkia goren aurkitzen den egun hauetan. Sarna eta beste zenbait gaitz sendatzeko garai ederra. Eguzkiaren onuraz nabariturik ziren. Aro ilunagoak atzean uzteaz sorginak ere gutitzen ziren nonbait. Dena dela, San Juan besperako suaren ondoan ez dago sorginen beldurrik, izutasunik gabe arpegia emateko ordua da:

*Jaun Donaani Batista,
gazteok dantzan gabiltza;
balin ba gabiltza
ta ez balin bagabiltza,
hunat atso kalbo murrirtza.*

Edo, bestela, honelako biraoak jasoko ditu:

*San Juan dela, San Juan:
gure goiko soruan
sorgin begia galdu da;
galdu bada, galdu bedi:
sekula agertu ezpaledi!*

Kanta hoiek lehen aldi bat izango zuten artzantzan, eguzkiaren inguru biltzen zituzten ohitura zaharretan, eta Azkuek Legutianon aurkitu zuen honako aztarna hau:

*Izarra dogu Batista,
eguzkia Jesukristo.*

Ikus *Cancionero popular vasco*-ren bigarren tomoan 838. kanta. Edo hobeto esan, lehenagoko kanta baten zatiak. Maiteminezko bertso batzuekin nahasturik dator, baina eguzkia gurtzearen aztarnak argi daude.

Arabako Legutianotik Nafarroako Burunda aldera jotzen badugu, intza eta uraren sineskera maizago aurkituko ditugu. Olaztin bildu zuen kanta baten hasieran hau dio:

*Garagarrilean eguna bero
goizean intza denean,
goizean intza denean eta
egun klaro denean.*

Behar bada nekazaritzaren indartzetik sartu zen uraren inguruko ohitura, edo dena dela hau ere gehitu zen lehendikako sineskeren gainera. Eta Olaztitik laster, Urdiainen bildu zuen Azkuek beste honako kanta hau:

*Goazen San Juanera gaur arratsean,
etorriko gerala bihar goizean.*

*Goazen San Juanera berduratara
berduratara eta han egoitera.*

*Egungo egun honek San Juan dirudi,
ezta San Juan, baina hala lonbra bedi.*

*San Juango iturriaren ondo-ondotik
zazpi iturri urre-kaiñoetatik.
Zortzigarrena ere metal zurietatik.*

.....

*Lehenbiziko eskuak ta gero musua,
San Juanen iturriko uraren freskua!*

"*San Juan bagilean, denpora ederrean*" bi eratara bildu zuen Azkuek, Otxandianon eta Murelagan; belarren usaiatz aparte, sinesmenaren zentzu zaharrezkorik San Juan Ebanjelista Jesukristoren lengusutzat jartzen du herri kantak:

*San Juan bagilean
denpora ederrean,
edozein bedarrek usaina dauko
Doniane goizean.
Da San Juan, da San Juan,
beti ohi zaukadaz gogoan.*

*Ia da Doniane edo
jentea triste dago,
San Juan bera bere
loak hartua dago.
Atzo San Juan San Juan zan
da gaurda San Juan Batista,
Jesukristoren lengusua da
San Juan Ebanjelista.
Da San Juan, da San Juan,
beti ohi zaukadaz gogoan.*

Dena dela, Donibane kantategia pikorturik heldu zaigu eta aintzinako mundu mitiko hartakorik azterna batzuk besterik ez ditugu aurkitzen.

Del ciclo del solsticio de verano, con las fiestas de San Juan, no disponemos de un cancionero tan rico y variado como de la época de Navidad. Aun así, su repertorio no es nada despreciable para hallar

materiales del mundo mítico del pasado. La canción más generalizada, el himno de San Juan, aunque guarde algunas partes de la originaria popular, con alusión a las hogueras, es un arreglo de comienzos de nuestro siglo.

El primitivo cancionero nos ha llegado fragmentariamente, mezclado con reminiscencias de ritos paganos. En el presente artículo doy una muestra del contenido de algunas de estas canciones populares con creencias del pasado. En la estrofa final de una recogida por Azkue en Villarreal de Alava, la estrella simboliza al Bautista y el astro solar es Jesucristo. En una de Olazagutía se insiste sobre las virtudes del rocío; en otra de Urdiain se considera de milagrosa a la fuente de San Juan; y en la de Murélagua se alude a las hierbas aromáticas.

J. M. de Barandiarán, en Donibane, del diccionario mitológico, "Obras completas" tomo I, expone una serie de creencias correspondientes al solsticio de verano. Asimismo J. Thalamas Labandibar en "La mentalidad popular vasca" basada en la obra "Euskalerriaren Yakintza" de Azkue, y concretamente en el capítulo Eguzki. Aunque la mayoría de las canciones aquí recogidas procedan del "Cancionero popular vasco" de R. M. de Azkue.

1976-VI-21.

ATLANTIKA-PIRENEETAKO KULTURA ZAHARRA

Arrotz eta herritar jakitun askok aztertu dute Atlantika-Pireneetako kultura zahar berezia, artzaintza gizartea bide gure herriaren izakerazko hezikuntza oinharritu zuen garaia.

T. Aranzadi, J. M. Barandiaran eta E. Eguren izan ziren gure mende honen lehen partean hontaz gehien estudiatu zutenek. Oraintsuago, J. Altuna, I. Barandiaran eta J. M. Apellaniz-en lanak (1) aurrerakuntza handiak ekarri dizkigute. Garai hura Neolitos alditik Burdina arora artekoa, aski zehatz ezagutzera heldu gara horien laneri esker.

Harri-aroko Madalen garaiaren azkenaldetikoak ditugu euskal endaren sustraiak, Cromagnon-etik euskaldun edo Atlantika-Pireneeta-

---

(1) Lan belduma bezala argitaratuak ditugu: I. Barandiaran, *El Paleomesolítico del Pirineo occidental* (1967), hasierak agertuko dituen; J. M. Apellaniz, *Corpus de materiales* (1973), aipatzen dugun kulturaz hildoz hildo doana; eta J. Altuna, *Lehen Euskal Herria* (1975), zabalkunde lanaz datorkiguna.

ko endara aurkitzen den zubi hortatik sortuak edo bereiziak, Urtiagako buruhezurak lekuko. Zeren Eneolitos aroan aurkitutakoak gaurko euskaldunenak bezalakoak direnez gero.

Azil aldia amaitzerakoan, kultur banaketa edo etendura bat sortzen da Europako hegosarkaldeko eskualde askotan. Euskal Herrian, kultur berri horietatik zabalduena bezala, Tardenois agertzen zaigu. Mesolitos-ek material guti utzi zigun. Baina garai honetarako Neolitos kulturaren etorrerakin bizikera berria hasi zen. Ondoko Eneolitosetik Burdinorira arte hedatu eta sendotuko zena, bizibidetzat abelzaintza, nekazaritzaren hastapenak eta abar ekarriko zituzten garaiak. Harpeak bizilekutzat utzigabe, beste batzuk txaboletan bizitzen hasiko ziren eta hiri tipiak ere sortu zituzten.

Trikuharriak (dolmenak) egiten dituzten garaia da. Trikuharri hauek hilobitzat egiten zituzten monumentuak ziren. Gorputzak gordetzen diren kutxa landu gabeko harri zutinez egina da, lau edo alde gehiagozkoa, eta beste har-losa batez edo gehiagoz estalia. Kutxaren sarrerak sorkaldera begira agertzen dira eta guziak tumulo edo tontor batez bira guzian beteak, harriz edo harri ta lurrez, eta inoiz harrespilez inguratuak.

Euskal Herriaren hegoaldekoak toki menditsuko larradietakoak baino askoz handiagoak dira, Arabako Errioxa partean eta Nafarroa erdialdean aurkitzen direnak adibidez. Eta horietako batzuk sarbideak dituzte.

Hildakoak beren lanabes eta pitxiekin hobiratzen zituzten. Azterketetan lurrontziak ere aurkitzen dira, eta material ederrik deskubritu da. Hauek, gure hiri nagusietako museoetan aurkitzen dira.

Dolmen hauen galtzeko harriskoa J. Altunak salatzen du bere liburuaren 158. orrialdean. Lehenagoko denboretan harriak etxegintzan edo txabologintzan aprobetxatzeko eta orain bidegintzarako nabarmen-garri ondatzen ari zaizkigu aintzinako monumentu hauek. Altunak aipatzen dituenaz gainera, Asuntzetako trikuharria, Eskoriatzan, arabarako mandabide zaharrak ebatzen du, eta duela lau-bost urte, Bergarako Elosun trikuharri eder bat, ezezaguna eta aztertu gabea, zeharo desegin zuten bertako materialez pista-berri baten zolaren betegarri. Konturatu ginanerako berandu zen.

Arabako Diputazioak, Kultur Kontsejuaren bidez, monumentu horiek hobeto gordetzeko erabakiak hartu ditu, inguruko lurrarekin jabetuz eta ongi ikus ahal izateko aukeran jarriaz. Gainerako Diputazioak ez ote dute beste horrenbeste egingo? Egin dezakeena kultura biderako bai da. Bestalde, guregana heldu dena ondorengoei utzi beharra dugu.

Guretzat garrantzitsua da garai horiek behar bezala ezagutzea. Izan ere, Eneolitos garai horretarako euskal hizkuntza sustraitua zen noski, eta bertako kulturaren lehen oinharrien ezaugarri bezala dugu.

Harrespilak (cromlechs) trikuharriak baino geroagokoak dira nonbait, Burdinori edo Burdina arokoak, eta zenbait tokitan Mairubaratze deitzen zaienak. Inoiz har-losa zutiak inguratzen dute tumulo tontorra. Trikuharriak bezala, hilobiak dira hauek ere. Gipuzkoa eta Lapurdiko mugetatik, Goi-Nafarroa eta Baxe-Nabarre zehar Zuberoako mugetaraino aurkitzen dira harrespilarik gehienak. Ezterenzubiko Okabekoa dugu hauetatik aipagarriena.

Hauen inguruetan menhir antzeko oroitarriak ere aurkitzen dira. Hauen agernahia iluna bada ere, oroitarritzat jo dira.

Horiek ditugu Neolitos alditik Burdina garaira arte Atlantika-Pireneetako kultura bereziaren monumentuak.

El conocimiento de la vida cultural desarrollada desde el Neolítico en el Pirineo occidental o atlántico, es de sumo interés para introducir en el estudio sobre el pasado de nuestro pueblo, especialmente en esas épocas que transcurren desde el Neolítico a la Edad del Hierro porque, entre otras cosas, en las mismas se formó básicamente el idioma eúskaro.

Esta cultura, con gran apogeo en el período Eneolítico, era esencialmente pastoril con trashumancia fija en ciclos de las estaciones de verano e invierno. Tenía como centro geográfico el país vasco actual. El hombre habitaba las cuevas y las chozas, e incluso pequeños poblados. Puso interés en construir monumentos funerarios, dólmenes y cromlechs. El ajuar dolménico caracteriza y define la vida cultural autóctona. Los museos de nuestras capitales muestran gran parte de este material. Este material sin duda nos da una idea aproximada de las formas de vida del hombre en las épocas prehistóricas, pero para contemplar en su magnitud es necesario desplazarse al lugar de los dólmenes, al habitat de aquellos hombres.

Desde primeros de siglo se ha investigado muchísimo en este campo arqueológico; científicos del país y del extranjero mostraron gran interés. Es de destacar la labor sistemática llevada a cabo durante varios lustros por Aranzadi, Barandiarán y Eguren cuyos trabajos básicos han sido completados por sus seguidores: J. Altuna, I. Barandiarán y J. M. Apellániz, principalmente.

Altuna, en su obra de divulgación *Lehen Euskal Herria*, guía ilustrada de prehistoria vasca, se lamenta del abandono en que se hallan

estos monumentos megalíticos, que no son respetados en las repoblaciones forestales o al abrir las nuevas pistas de montaña, que ello ha acarreado que en muy pocos años se hayan destrozado varios monumentos. La Diputación de Alava, a través de su Consejo de Cultura, ha iniciado, acertadamente, la restauración y acondicionamiento para la conservación y al mismo tiempo para la contemplación del visitante. Nos congratularíamos si las demás provincias siguieran su ejemplo. Todo es factible. Es cuestión de proponernos.

1975-XI-17.

LAUBURUA

Euskaldunak badu ohiturak gordetzailearen fama. Inguruko beste herriak gorde ez dituzten gauzak ere guk kontserbatu omen ditugu. Behar bada, fama hau hizkuntzagatik datorkigu. Beste askorentzat foruegatik ere bai, baina guk foruak oso geureak genituen, bestek ez bezalakoak. Egia da hizkuntza gordetzeak, ahozko literaturaren bidez, mitologia zaharretik ere ba dugula kondaira zaharrik. Baina, izan ere, hala gertatzea zen normalena.

Geure gogora berezirik gorde dugunetako bat Lauburua dugu. Eta honi buruzko saiaerarik eta ikerketa ederrik ere egina da. Guziak iritzi berdinekoa ez badira ere, atzean gelditu ziren Labayruk Bizkaiko Historiaren lehen tomoan eman zituen usteak. Dirudienez, gauza bat dago argi: Lauburu izena erromatarren Lábaro-tik datorrela. Azkuek bere hiztegian dionez, Lauburu, fantasiatzko irudimenetik sortutako etimologia omen da. Hala dirudi; baina zer da bere izatez Lauburu hori?

Izena bera Lábarotik badator ere, gaur egun Lauburu bezala hedatua dugu Euskal Herri guzian, eta izen honekin ezagutzen duguna ezta erromatarren gauza bera. Enseña, ikur edo holako sigilu bat adiarazi nahi du, eta Erroman estandarte zen hura, hemen biraka mugitzen diren beso batzuekin egiten den sinbolo hutsa da. Gehienez lau besokoa izaten da —eta behar bada hemendik hartua du gaurko izenaren ideia, Lábarokin nahastuko duena—, baina ez beti, zeren sinbolo bera bi, hiru, lau eta gehiagorekin ere aurkitzen bai da.

Bere jatorria ekialdean izan behar du. Induak “swástika” bezala ezagutzen zuten, nonbait sánskrito hizkuntza zaharretikakoa eta bere esan nahia, zorioneko sigilua omen. Europa erdialdean Neolitos garaiazen azkenalderako zabaldua zen. Lurrontzietan agertzen zaigu gehienbat. Danubio ibaiko kulturako zeramika ontzietan eta greko

kulturaren hastapenetan. Beocia-ko lurrezko irudia adibidez, J.K. baino VIII mende lehenagokoa. Hoiek lerro eta marra zuzenez eginak ziren. Euskal Herrian ere lehen lehengo zaharrak hala omen ziren. Dena dela, Euskal Herrikoetatik zaharrena Bizkaiko Meñakako hilarri-biribila izan daiteke, gehienen ustez burdinarokoa. Baina honek hiru beso besterik ez ditu. Elorrioko Arginetan dauden hilarriak bederatzigarren mendekoak dira, eta bertan bada bat lauburuduna, Meñakakoa bezala, beso biribilez. Baina elizatariko aterpearen abepean dago, itxuragabeko eran.

Espainiako eliza bisigotikoen apaingarrietan ere agertzen zaizkigu, Zamorako Campillo-koa eredugarri dela. Baina baita ere Kukullako San Millanen. Hauetan beso gehiagoaz agertzen bazaizkigu ere. San Millango "Beato"aren kodizean lauburuzko tetramorfos bat agertzen zaigu gainera. (Ikus, Uranga-Iñiguez Almech, "Arte Medieval Navarro", lehen tomoaren 14. ilustrazioa).

Keltekin Europa guzian zabaldu zen lerro zuzenez egiten zena, baina inguru honetan lerro biribilera jo zuen, bertako forma berezi bat hartuaz eta gure egunetara arte iraunaraziaz.

Nafarroako Santxo III.aren gudariak beren eskudoak lauburuz erabili zituzten, lau lerro biribilez, garai hartako kodizeetan agertzen denez. Hauetako zenbait irudi Fr. Justo Pérez de Urbel-ek argitaratu zituen Santxo Handiari buruzko biografian.

Erromanikoan ere tarteka marteka agertzen dira. Estibalizko atariaren kapitela batean aurkituko dugu beso askoko bat. Baina harrigarrietako bat Lizarrako Santakara-koa da, pertsonen oinekin egina (Nafarroako Museoa gordetzen da).

Ph. Veyrin-en ustez, koma edo kakotx itxurazko atal batzuetatik dator. Hala agertu zuen Bergarako biltzar haietan (1930ean). Déchelette-ren ustez eguzkia bere birazko mugimenduan errepresentatu nahi du. Arrazoizkoa deritzagu European zabaldu zen garaia kontuan hartzen badugu, Neolitos ondorenean. Trikuharriak eta harripilak ere ekialdera begira daudela kontuan izaten badugu, zer ikusirik baduela esango genuke. Colas-ek, ordea, hilarri biribiletan maiz aurkitzen diren tresneriak kontuan izanik, hilobiratuaren lanabesak direnez gero, eta Santakarakoa kontuan harturik antropomorfoztat jotzea ere posible omen da.

Guzien gain Déchelette-ren usteetara hurbilduko nintzake. Euskal Herriko sineskera zaharretan jasotzen da Ekainean San Juan egunaren irteran eguzkia biraka agertzen dela (inoiz, dantzan ere esan ohi da). Muskildiko (Zuberoa) eliza erromanikoaren ateburuan ilargia eta eguzkia ikusten dira. Eguzkia ezta lerro biribil bat baizik. Baina era berean, Donibane Garaziko etxe baten ateburuan lauburua eta ilargia.

Bidangozoko ateburua. (Erronkari).

Dena dela, Lauburuak bere sinbolo sentzua galdu zuen, baina ez ordea dekoraziozkoa, eta "swástika" biribildu hau, hemendik kanpora hain urri dena, hemen ugari aurkituko dugu; hilarrietan bezala, etxeen ateburuetan, lehioburuetan, altzarietan (batez ere kutxetan), argizaioletan, eta abar.

Donostian bertan Parte Zaharreko kalerik zaharrenean (31 de Agosto), bi balkoitan burdinaz landuak. Luis XV.aren estiloz daudenez hamazortzigarren mendekoak izan daitezke.

Asko idatzi da gai hontaz. M. de Angiozar, P. Garmendia eta B. Estornés Lasak azken aldi hontan. Garmendiak "Anuario de Eusko-Folklore"ren XIV.go (1934) tomoan erudizioz beterik eta geroztiko azterketez horniturik B. E. Lasak "Orígenes de los Vascos" liburuaren lehen tomoan. Biok dakarte Th. Wilson-en mapa, munduan "swástika"k duen hedadura agertzen duena.

Inork zalantzarik ez duena, zera da, hemen lerro biribildunak hartu zuen berezitasuna eta nortasuna. Eta, dirudienez, hamaseigarren mendetik hemeretzira bitartean euskaraz egiten zen herrietan maizago

azaltzen da, batez ere ifarraldean. Gipuzkoan eta Bizkaian kutxetatik aparte ez askorik.

La swástica conocida en el país por "Lauburu" se encuentra con profusión en toda la geografía, particularmente en la zona que ha conservado el idioma, como ocurre con otras manifestaciones del arte popular. En cuanto a su origen es difícil formular una opinión exacta.

Hizo su aparición en la Europa central a finales de la era Neolítica, particularmente en la ornamentación de las cerámicas, y es muy posible que tenga su origen en oriente, pues de Asia se extendió a la América precolombina a través del estrecho de Behring.

El nombre de Lauburu parece ser tomado del Lábaro romano, derivado por asociación con la swástica de cuatro brazos. Sin embargo, en el País Vasco y en las dos vertientes de los Pirineos estaba difundido en época anterior a la romana. La rectilínea parece ser anterior, pero la curvilínea es la que tomó carta de naturaleza en el país.

El nombre de swástica es indio y parece derivar de la antigua lengua sánscrita y que significa símbolo de buen agüero. A ello no se contradice, por la época en que hizo su aparición en Europa, el significado emitido por Déchelette: el emblema del sol en movimiento. Téngase en cuenta que las orientaciones de los monumentos megalíticos están relacionadas con el astro solar, y el lauburu aparece generalmente en la ornamentación popular asociado a otros signos astrológicos.

1976-IX-20.

ERNIO

Ernio, Gipuzkoaren bihotzean dugun mendi gailurra da, itsasotik alturaz 1.063 metro ditu. Bere gailurra guretz bezala du, inguruko herriak, batez ere itsasaldekoak sineskera zaharri jarraituz eskainiak. 1941ean, gaztetxo nintzala heldu nintzen lehen aldiz gailur hopetara, bertako erromeria egun batez, eta liluraturik gelditu nintzen jarraitzen ziren ohiturak ikusiaz.

Ernio, aintzinako misterioz kutsaturiko ohiturok oraindik irauten dute, eta bertako erromeria nagusia abuztuaren 29an izaten da, San Juan

txiki egunez eta ondoko igandeetan ere jarraitzen dute, iraileko azken igandera arte.

Ernio gailurra luze zabaltzen da sorkaldetik sarkaldera, Tolosa aldetik Azpeiti aldera. Hegoaldetik Albiztur, Bidania eta Erretzil ditu herririk hurbilenak eta ifarraldetik Alkiza, Asteasu eta Aia.

Erromesak, herri horietatik eta urrutiagotik ere agertzen dira, esku batean makila eta bestean argizari bilduma eta kolorezko zintak girgil zintzilik. Goizean goiztik jendetza handiak agertzen dira alde guzietatik mendiz gora. Ez dute heltzeko ordu jakinik, baina bai leku jakina, Ernio gailurra.

Erromeria honen azterketa sakonenak nere adiskide Luis Pedro Peña Santiagok egin ditu, eta zenbait lanetan azaldu ere bai. Zehatz ezagutu nahi duenek bere lanetara jo beharko du, eta hauetan osatuenak *Guipúzcoa. El último camino* (1970) liburuaren 141 orrialdean eta *Fiestas tradicionales y romerías de Guipúzcoa* (1973) delakoaren 167garren orrialdean. Nik ez dut esango berak esandakotik ezer gehiago, ezta ere berak esaten duen haina. Lan aski luzeak bai dira.

Erromesik gehienak Zelatungo bizkarretik bide berbera jarraitzen dute. Eta Zelatun baino goratxoagotik gurutz-bidea hasten da, otoiitez. Gailurrera heltzeaz, bakoitzak bere herriko edo elkarteko gurutzara jotzen du, han argizaria pizteko, gurutzaren biran kolorezko zintak pasatzeko, edo han bertan zintok zintzilik uzteko, gurutzaren aurrean belaunikaturik errezuak egiteko. Batzuk, gurutz-bidea bukatzen duten harrizko gurutza handi batean egingo dituzte ohiturazko zeremonia horiek. Eta zaharragoak (gazteak ez hain beste), gurutzaren besoetatik zintzilik dauden burdinazko ustaiak beren gorputzetik pasatuko dituzte. Erreumak sendatzeko omen da.

Apaizik gabeko zeremoniak izaten dira. Agirre Asteasukoak ez zuen gogoko erromeria hau, *Erakusaldiak* liburuan agertzen duenez. Liburu hau 1850ean argitaratu zen (hiru tomotan), baina egilea 1823an hila zen. Bigarren tomoko 37 eta 335 orrialdeetan aipatzen du Ernio erromeria, eta hirugarren tomoko 552. orrialdean Tolosako ihauteriekin konparatzen du.

Erromeria egun horietan, Iturriotz da erromes askok goruntzean edo behehantzean jotzen duten puntu jakin bat. Eta bertako San Juan iturriko urak ere badute zer ikusirik. Azaleko gaitzak sendatzen omen ditu. Gainera, Iturriotzgo San Juanen, ekainaren 24an ere erromeria izaten da.

Lotura hauek Ernio misterioa sakonagotzen dute. Inork ez daki erromeriaren jatorriaren berri. Baina Luis Pedro Peña-ren iritziz, oso aspaldiko ohitura da eta behar bada, eguzkia, ura eta suaren ohiturak

Ernio gailurra.

nahasten direnez, Neolitos garaitik edo datorzke. Honela izatera, aztarnarik zaharrenak aurkitu nituen 1963 Zaraingo ordekan eta 1966an Otagainen trikuharriak (dolmenak) deskubritzeaz. Toki biok Ernio mendiaren barna daude. Beren berriak *Munibe*-n (1965) eta *Pyrenaica*-n (1966) eman nituen.

Gainera, Iturriotzgo urak, gaixoak sendatzeko direla, Isastik jartzen zuen *Compendio Historial* (1625) liburuan. Larramendik ordea, 1754an, urok sarna sendatzeko onak zirela esan zuen.

Misterioz beteriko ohitura hauetatik kondairarik harrigarrienak sortzea ezta mirestekoa. Eta XVI-XVIIgarren mendeetatik dator euskaldunek erromatarrekin izan zituzten guduak kondaira sortzea, denbora joanez gudu izugarri bihurtuko zirenak. Honek ere, lehen batean bere zentzuna zuen, zeren Mendikute eta Intxur azternategietan erromatarren aurretiko agiriak bilatu bai dira. Toki hauek ere Ernioaren hegaletan daude.

Nonbait, hortik eta erromatarren testuak gaizki irakurtzetik sortu ziren usteak. Baltasar Etxabek *Discursos de la Antigüedad* (1607) liburuan. Zaldibia Batxillerrak 1560rako gai hau idatzia zuen bere *Suma*

de las cosas cantábricas-en, baina gure egunok arte argitaratzeko jarraitu du. Dena dela, historiagile serioak ez zioten jaramon askorik egin. Gure Iztuetak ordea, *Gipuzkoako probintziaren kondaira* (1847) liburuaren 261. orrialdetik puzten du. Iztueta berak, lehenago, *Gipuzkoako dantzak* (1824) liburuaren akaberan guduari buruzko bertso pila bat argitaratu zuen, atzo goizeko gerra izan balitz bezala. Zehatz kontatu ere gudu haren gora beherak. Ondotik, Juan V. Arakistainek *Tradiciones Vasco-Cántabras*-en (1866) kapitulu oso bat eskaini zionetik ez da erraz euskaldunen buruetatik kentzea. Azkenean Txirritak ere parte hartu zuen edo bertso borobilik bete zuen. Ikus *Txirritaren bertsoak* lehen tomoaren 127/133 orrialdeak.

Baina garai hartan erromatarrek idazten zutenek, ez ziguten hemen esaten denetakorik utzi. Adolf Schulten-ek ordea, gai hori sakon estudiatu zuenez, Santander eta Burgos alderago jotzen du Kantabriako guduketa. Ikus, Schulten-en lana, *Los cántabros y astures y su guerra con Roma* (1962). Eta, oraingoz, aurkimen hoberik ez dugunez, Ignazio Barandiaranen *Guipúzcoa en la Edad Antigua* (1973) liburuko agiri zehatz bezain zentzuzkoekin geldituko gara.

Baina, hala holako kondaira horiek ez dute iluntzen erromeriaren ederra. Honen sustraiak herriaren folklore zaharretikoak direnez. Eta aurtan ere milakak igoko dira Ernio gailurrera, jendez eta zintaz ohitura zaharrari bere kolorea emateko.

El monte Ernio, con su cumbre llena de cruces votivas, radica en el centro geográfico de Guipúzcoa y conserva una de las romerías más bellas y antiguas de la provincia.

El 29 de agosto, festividad de la Degollación de San Juan Bautista es la fecha más señalada, pero las romerías continúan los siguientes domingos hasta el último de septiembre.

Luis Pedro Peña Santiago que ha estudiado las costumbres de la romería y todo lo que concierne a la misma, ha publicado varios trabajos que son condensados en sus obras *Guipúzcoa. El último camino* y *Fiestas tradicionales y romerías de Guipúzcoa*.

Los romeros llevan cintas de colores y rollos de cera; en el último tramo del itinerario forman Vía Crucis y al llegar a la cumbre pasan las cintas por las cruces, encienden la cera y oran junto a la cruz. No hay intervención de sacerdotes en esta ceremonia que se considera profana. Juan Bautista Aguirre, párroco de Asteasu, escritor fallecido para 1823, en su libro *Eracusaldiac* condenaba a los asistentes a la romería de Ernio.

Pero la romería con sus rituales se mantiene profundamente enraizada en el pueblo.

Debe ser independiente la leyenda creada entre los siglos XVI y XVII en torno a la guerra vasco-cántabra contra los romanos en el monte Ernio. Los historiadores solventes nunca lo tomaron en serio. Y actualmente queda rotundamente descartada tras las investigaciones de Schulten, que desplaza los sucesos hacia el occidente cantábrico.

Los ritos del fuego, del agua, en torno a la fuente de Iturrioz, etc. hacen pensar en reminiscencias de una tradición solsticial.

1975-VIII-25.

IHIZARI BELTZA

Euskal Herriak, edozein herrik bezala, nekazaritza girotik industria girorako aldakuntzan, gizartearen moldaerazko parte asko, bere egituran sustraiturik zeudenak uzten ditu era berrikoen trukez. Noizbait ohitura bihurtu ziren era askoren jatorria, lehen batean ber bertakoa ez bazen ere denborarekin bertaratu zen. Nekazari aroak epe luzea izan du herbestetik zetorrena nortasunari iraunaraziaz bertako bizi moldeetara hartzeko. Baina industria munduak, bere ekintzan, abiada azkarragoa darama datorren guztia (edo behar den guztia), herri bati nortasun jatorra ematen diona, nortasun honi ikutu gabe hartzeko. Eta, aurrerapena, uko ezinezko lege naturala da.

Hizkuntza zaharrak berakin gorde ditu ehundaka urteetako kontairak, dudarik gabe inguruko herriak baino hobeto. Inguruko herriak, hizkuntzarekin batean kondairarik anitz galdu dutenez, naiz eta gu baino lehenago literaturagintzari emanak izan, eta literaturaren bidez kondaira asko betiko jasoak izan. Hala ere, gure herrian, euskara zaharrari loturik sustrato zaharragoko sineste, ipui eta kondairak aurkituko ditugu. Hemendik gure herriaren ahozko literatura aberatsa.

Ihiza garaian gaudenez, eta ihiza edo eiza bere sustraiz nekazaritza aroa baino lehenagokoa dugunez, bertara loturik ezagutzen ditugun kondairak ere posible da zaharragoak izatea. Hauetako bat da Ihizari beltzarena, ohitura aldaketak hain azkarrak izan ez balitza udazkenez asko entzungo zena.

Euskal Herri guztian hedatua dagoen kondaira honek, tokian tokiko izena du. Goiherrin Mateo-txistu, Lenitz partean Martin abade,

Usurbilen Pnixki-Juan, Oihartzunen Salomon apaiza, Soraluze eta Eibar inguruetan Juanito Txistularixa, Dohoztirin (Baxe-Nabarre) Errege Xalomon, eta Bizkai aldean Juaniko Txistulari eta Abade-txakurra. Izenak hainbeste dituelarik, kondairaren argudioak aldaketa tipiak ditu. Alde batetik bestera antzera agertzen zaigu. Bertako aldaketa horiek ikusi nahi dituenak begira beza J.M. Barandiaranen *Obras completas*-en lehen tomoaren 77, 169 eta 204 orrialdeak.

Kondaira hau Ladislao de Velasco arabarrak idatzi zuen lehenbizi, 1879an. J. Iturralde y Suit-ek *Euskara* aldizkarian jaso zuen 1882an, hedakundearen berriak gehituaz, Eiztari-beltza izenez.

Baina azterketarik sakonenak egin dituena J. Caro Baroja izan da, bere *Algunos mitos españoles y otros ensayos* liburuan.

Ihizariaren ipuia, Juanito txistularixa izenez, udazken garai honetan entzuten zen gure haurtzaroan oraindik. Gaez, haizeak txistuka basterrak barreiatzen zituenean, ekaitz itxurak hartuaz, ihizaria bere zakurrekin igarotzen omen zen, erbiaren atzetik, baina inoiz arrapatuko ez zuen erbia. Zeren, kondairak dionez, ba omen zen apaiz bat, apaizez gainera ihiza zale borrokatua zena. Bein, meza ematen ari zelarik, kanpoan bere zakurrak somatu omen zituen, zaunkaz, erbiren baten atzetik, eta apaiz ihizaria, berekikoan egonezinez, soineko ornamentuak kentzeko ere betarik gabe, meza bertanbera utziaz, elizatik atera eta zakurren atzetik eskopetarekin lasterka hasi zen. Geroztik hor dabil nonbait Ihizari beltza edo Mateo txistu, munduz mundu ibili eta ibili, behin ere gelditzen ez dela. Honegatik, guregana hurbiltzen denean, bere txistu hotsa eta zakurren zaunkak entzuten ditugu. Eta Ihizari beltzak bere atsetik ekaitza uzten du. Eternitate guztirako munduz mundu noraezean ibiltzera kondenatua omen da.

Antzerako argudioak ditu Euskal Herriaren zabaleran. Iturralde y Suit-ek Kataluñako *Lo mal cassador*-ekin konparatzen zuen. Baina J. Caro Barojaren ikerketak haruntzago doaz. Ifarraldeko Odin eta germanoen Wodan (Wotan) pertsonaje mitolojikoek kideko aurkitzen du. Inork ezin lezake esan Wodan-en kondaira eta Mateo Txisturena ber bera direnik, baina aski lotua dago ihizari beltzarenakin. Ez meza ematen, baina bai meza entzuten zegoala Ofizio Santuak utzita, eskopetaz armaturik, erbiaren atzetik abiatu zenarenakin.

Zenbait pundutan nahastuak aurkituarren, sustrai zaharrez ideia berekoak edo sineste berekoak dira kondaira oinharritz. Ez Frantsia edo inguruko herriari euskaldunok hartua, baizik, Euskal Herriko beste zenbait mitokin gertatzen den bezala, indoeuropeartzat jotzen diren horietakoa dugu. Seguru asko gure hizkuntza zaharra izan dalako mendeak zehar mitolojia zaharragoen eusle.

Kondaira hau Alemanian eta Frantsian oso zabaldua dago eta ikertzaile batzuentzat astronomiako sinbolu edo jainkokia da.

J. Caro Barojak dienez, posible omen da kondaira honek Logroñoko hauzian, 1610ean, Maria Zozaya sorginak deklaratu zuenakin zer ikusirik izatea. Errenderiako apaiz ihizaria tentatzeko bere burua erbi bihurtzen zuela. Eta herrian ezagutzen zuen kondairatik asmatua izan zitekean.

Bizi-moldeak aldatzen diren neurri berean honako kondaira hauek ere galduaz doaz, bestela, urte-aro honetan, Euskal Herriko subazterretan oroituko zen Ihizari beltzaren ibilia, txistu eta zaunka hotsez, ekaitz gauetan. Barandiaran eta Azkueren bilketak, zori onez garaiz heldu dira arbasoegandik gizaldirik gizaldi jaso idatziz historiaren osagarri uzten zaigulako.

Desde esta época del año hasta bien entrado el invierno, era muy frecuente narrar la leyenda del cazador errante durante las noches de fuerte viento con presagios de tempestad.

Con pequeñas variantes en su narrativa pero con distintos nombres se ha conocido en toda la extensión del país: Ihizari beltza, Eiztari, Salomon errege, Salomon apaiza, Mateo Txistu, Juaniko Txistu, Juanito txistularixa, Martin abade, Erregen txakurra, Abade txakurra, etc. Son la misma leyenda con distinto nombre, que J. Caro Baroja relaciona con el mito de Odin de los nórdicos y de Wodan de los germanos, alterado por la distancia y el tiempo.

Según la versión recogida por Azkue en Amezketa, Mateo Txistu era sacerdote y además cazador. En cierta ocasión, estando él celebrando misa, los perros traían una liebre por delante y cuando tenían que pasar por junto a la iglesia el sacerdote cazador oyó sus ladridos y, sin tiempo ni para quitarse los ornamentos que tenía puestos, salió de la iglesia y empezó a correr tras los perros. Desde entonces, ahí, en alguna parte, anda Mateo Silbo, siempre andando, sin detenerse ni siquiera una vez.

En otras versiones no es el sacerdote, sino un cazador oyente quien abandona la misa durante los Santos Oficios. Sobre sus variantes ved las *Obras completas*, de J. M. de Barandiarán, tomo primero, páginas 77, 169 y 204. En Francia se conoce por "le chasseur noir", que en opinión de Caro Baroja debe ser posterior. Pues el cazador o el cazador negro (= "eiztari beltza") es, de las recogidas en el país, la más antigua y tenemos derecho a considerarla muy arcaica y no tomada a los pueblos franceses

de alrededor porque en el folklore vasco se encuentran otros curiosos casos de paralelismo con viejisimas ideas y mitos reputados como indoeuropeos.

La supervivencia de nuestra lengua euskara ha servido de vehículo portador del antiguo mundo cultural, y nos ayuda a la investigación de las creencias del pasado.

1975-IX-29.

“ORE-KANPAIA”

Kanpaiak, gure herriko sineskerietan ez dute izan toki askorik, J.M. Barandiaranek agertua duen bezala (*Obras completas*, tomo II, 213garren orrialdean). Baina gure bizitzako ohituretan garrantzi handia izan dute kanpaiak.

Industrializatzeko handien mende honetan, beste ohitura asko bezala, galduaz badatoz ere, kanpai hotsen inguruan bildu izan ditu herriak bere bizitza taupada nagusiak. Gure elizetako kanpai hotsak Euskal Herriaren bihotz daupadak izan balira bezala.

Kanpai hotsaren deira egiten ziren herrietan urteko bilera irekiak, herriak heuren legepean eratzen ziren garai haietan. Baina bestelako azalpenetan ere agertu dira herriaren arnas-hotsa balira bezala. Herriaren minak, pozak eta negarrak eraman dituzte herrietako kanpaiak: egun-sentian, eguerdian, iluntzean, jai besperetan, hiltzeko orduan... Denak, bakoitza bere aukerako soinu berezi batez aditzera ematen zigtularik. Ez dakigu hainbeste eratako doinu hotsak asmatu zituzten musikalariai nortzuk ziren, herria bera izan ezik. Egilearen berri zihurrik ez dugu, baina guziok aditzen genuen soinu bakoitzak adiarazi nahi zuena.

Nornahik lehen aldiz entzun orduko igarriko lioke, beren doinu eta konpasetatik, noiz den jai, noiz errezuetarako deia, edo errez igarriko norbait hasken arnasetako agonian dagoela, naiz haurra edo naiz adinekoa, beren soinu jakinekoak zituztenez. *Oren guziak dute gizona kolpatzen / Azkenekoak du hobira igortzen*, irakurtzen da Sarako kanpantorrean.

Sukanpaiak oraindik herririk gehienetan erabiltzen dira, baina Plaentzian urte gutxira artean erabili da “Ore-kanpaia” (Odei-kanpaia), ekaitza datorrenean dei egiteko. “Ore-kanpaia”ren inguruko ohiturak eta

esanak, hamabosten bat urte Soraluzen F. Abarrategiri esker jaso genituen bezala emango ditugu.

Maiatzeko Santa Kurutz egunetik Iraileko Santa Kurutzetara, gure hauzoko Plaentzian, ohitura zahar gogoangarri bat zuten, ekaitza hurbiltzen zela ikustean aditzera emateko: "Ore-kanpaia"z ezagutzen zena. Gainera, ohitura horri eusteko, inguruetakoko basarriak urteko hainbesteko bat izendatua zuten, arduraduna ordaintzeko.

Maiatzaren hasieran eta Irailaren amaieran, Santa Kurutz bi egunetan, eguerdiko hamabi-hamabietan, parrokiako kanpaiak jotake iharduntzen ziren lau aldeetara durunda hotsak zabalduaz. Aintzina-aintzinatik ohitura zen bezala Arteta baserriko oinordezkoa zen San Andres ermitatxoaren zaintzaile eta bere gain zegoan ekaitza urreratzen zenean Plaentziako herriari aditzera ematea.

San Andres ermitatxo hori, muino baten gainean dago herri langilea bere bendea hartzen duelarik. Odei beltzak herriruntz zetoztenean, euri gogor edo txingor (kaskabar) zaparrada zekarren itxurazkoa, Arteta-koak berekiko eritiziz, soro eta baratzetan izan leizken kalteegatik, ikusten zuen kanpaia jo ala ez. Baiezkoa bazen, kanpai jotzeari helduko zion. Eta plaentziarrak hizkera bereziz ezagutzen zuten bere esan nahia eta ondorean herrian bertan hasiko zirenean. San Andreskoak, soinu bizkorrez: *Han, han, han...!*; eta, lasterrera, parrokiako kanpai handia hasiko zitzaion, polikiago baina draungada sakonez, galdezka: *Nun-da, nun-da, nun-da...?*; berengana elkartzen omen zan mojen komentukoa ere, jotze azkarrago batekin erantzaunez: *Teilla-tuan, teilla-tuan, teilla-tuan...!* Esaten dutenez, aintzinago batean —baina ez omen dira oroitzen orain bizi diren zaharrenak ere—, hiruko horri elkartzen omen zitzaion San Marzial ermitakoa ere.

Heuren deira, baserritarrak etxeratzen ziren, abereak ukuiloratzen zituzten; eta ekaitza gogorra baldin bazen, tximinietatik zintzilirik izaten zuten gurutza zaharraren ondoan kandela pizten zuten, soroak eta baratzak gordetzeko Jaunari erregutuaz.

Etxeetatik urrun aurkitzen zirenak, "Ore-kanpaia" entzutean, txarrerako joera erizten bazitzairen, beren tresna edo lanabesak artuta hurbilen zuten txabolaren batera jotzen zuten. Beste horrenbeste egingo zuten mendian zebiltzan anaiak eta artzaiak, ahal zelarik taldeak eramanez. Bestalde, hauzoetakoa apaizak, eliz-liburuak eskuetan, Jainkoari errezueta hasiko ziren.

Une horretan bazter guziak isiltzen ziren, ximisten argia eta trumoi hotsak nabari zirela. Egualdia geroago eta ilunago jartzen zen, eguna gauaren antzera bihurtu arte, oiñazuak suzko briztadaz ukuiluko abereak beldurtzeraino eta trumoi hotsak etxeeri dar-dar eragin arte. Une

horiek igaro ondorean, "Ore-kanpaia" isiltzen zen eta ekaitza poliki-poliki urrunduz joaten zen. Baserria lehengo bizitzara lotuko zen, lanari iharraituz.

Hau zen Soraluzeko "Ore-kanpaia" k bere inguru zuen ohitura. Udara partean bakarrik egiten zen; neguan ez baizen izaten ekaitzaren beldurrik, soroetan zer galdurik ez zegoelako.

Gaur egun, Plaentzia herri industriadun hutsa da, eta baserriar jatorrizko ohiturak zeharo galtzen ari da.

Las campanas han ejercido un importante cometido en la vida rural. En torno a las señales de las mismas han transcurrido los principales aspectos de vida cotidiana agrícola. Todo hecho importante, tanto para compartir las alegrías como para las tristezas, desde el repicar bullicioso para anunciar las fiestas del pueblo o para notificar la trágica muerte, como reza en las inscripciones de los campanarios de Sare y Urrugne.

En el régimen foral, los municipios convocaban el Concejo abierto a campana tañida para reunir en asamblea a todo el vecindario.

En nuestros días casi todos los pueblos mantienen en vigor el toque a fuego, pero la ascendente industrialización paulatinamente ha ido eliminando el uso de las campanas.

Nuestro país, con respecto a otros, es pobre en creencias relacionadas con las campanas, como asegura J. M. de Barandiarán. Pero sí es rico en manifestaciones de costumbres; y dedicamos nuestro artículo a una tradición muy particular que se ha mantenido en Placencia de las Armas hasta nuestros días.

En el texto euskérico hacemos una descripción general de las peculiaridades en torno a la campana a tormenta, "Ore-kanpaia". Costumbre recogida hace tan sólo unos quince años y del que queremos dejar constancia.

En Placencia, en época estival, cuando los campos están rebosantes de cosechas aún sin recoger, concretamente entre las fechas de Santa Cruz de mayo y de septiembre, el mayorazgo del caserío Arteta que cuida de la ermita de San Andrés, permanecía atento a posibles tormentas. Incluso contaba con una asignación para esta ocupación, procedente de una cuota anual de todos los caseríos. Cuando el cielo se cargaba presagiando tormenta, anunciaba a volteo de campana desde San Andrés, a cuyo sonido se le distinguía en el vocabulario popular, con: *Han, han, han...!* (Allá, allá, allá...); y seguidamente le acompañaban las de la torre parroquial, que preguntaban: *Nun-da...?* (¿Dónde está...?); al dúo se les

unían los finos sonidos del convento de monjas, respondiendo: *Teilla-tuan...* (En el tejado...). Los labradores se retiraban a sus casas, los pastores a sus cabañas, procurando llevar sus ganados. Si la tormenta era fuerte y persistente, junto a la cruz de la chimenea del hogar encendían una vela y se ponían a rezar, implorando al Señor para preservarles de daños en sus haciendas. Los sacerdotes hacían otro tanto con el breviario en las manos. Descargada la tormenta y retornando a la calma, en el caserío se recobraba el ritmo de la vida en el normal ajeteo de las labores cotidianas.

Actualmente, Placencia, es eminentemente industrial. O, mejor dicho, ha sido desde hace ya muchos años. Pero los caseríos se mantenían. La mecanización de las tierras no ha ido con los terrenos accidentados de la antigua Soraluze. Los caseríos se van abandonando y con ellos la mayoría de sus costumbres tradicionales.

1973-VII-16.

GAZTAIÑERRE EGUNA

Industriagintzak aurrera doazen neurrian galduaz doaz nekazari-tzako ohiturak; baina, hala ere, badira gauza batzuk industria hirietan ere irautzen dutenak, eta hoietako bat dugu Gaztaiñerre eguna. Egun hau, Ermua, Eibar eta Plaentzian Arimen egunetik bigarren astelenean ospatzen da.

Urtetxoek dira Gaztaiñerre egun jatorrari buruzko zalantzak eta eztabaidak ezagutu nituela. Batzuen ustez Domunun Santu egunetik bigarren astelena behar zuen izan eta beste batzuen ustez Arimen egunetik urrango astelena, eta baita ere baziren Arimen egunetik hirugarren astelena zala ustea zutenek ere. Jan-edan zaleentzat hain da egun ona, baziren astelen bietan behar zela esaten zutenetarik ere, eta Guruzeta korresponsalarentzat, duda hoiek kontuan harturik, azaroko astelen guzietan ospatu behar zen.

Iritziak iritzi, Arimen egunetik bigarren astelenean ospatzen da.

Egun honetan, aintzina familiak etxean ospatzen zuten, inoiz familia bat baino gehiago bilduaz; baina aspaldiko urteetan lagunarteko afari-meriendak izaten dira. Afari-merienda hoiek herriko tabernetan edo inguruko hauzoetako bentetan egiten dira. Afari hau goizago xamar hasten da eta lehenbiziko eta plato nagusitzat marrazkilloak saltsan,

txorizo erria (batzuetan bakaillaua kazuelan edo potajia ere izaten da, baina oso gutxitan), baina azkenez gaztaiña erreak. Eta hemendik datorkio izena. Afari-merienda alaia, afalondoko mahi inguru luzez, ipuiak, kantak, zirikadak... eta dantza. Urte batzuetan Astelena frontoian ere antolatu zen dantza, baina erori zen. Gehienetan lagun artean ospatzen den jaia da, eta oraintsura arte gizonezkoak soilik ospatzen zuten.

Jai honi buruzko berri asko ematen ditu L. P. Peña Santiagok *Fiestas tradicionales y romerías de Guipúzcoa* liburuan. Ikus 133/137 orrialdeak.

Gaztaiñerreak zergatik? Gaur gure basoetan gaztaiñondorik guti bada ere, aspaldi batean ugaria zen arbola mota hau eta urtearen garai honetan jakirik ugariena eta merkeena zen gaztaina. Uste dugu aintzina batean orain bertan baino hedakunde handiagoa izango zuela afari-meriendaz egiten den jai honek eta garaiko frutu hau zen errazen aurkitu zezaketena hainbeste taldek edo hainbeste familiak egun berean beharrezko zuten janarizat.

Gure *Castanea vesca*-ren laudorioak Munita zenaren liburuan aurkituko ditugu, gaztainadi eta bere frutua, aintzinatik negu parteko postretariko bat izan dena. Orixek bere poemaren parte bat eskaintzen dio Gaztainaro aldiari eta bertan ederki esango digu: "Danboliñeko gaztaiñik ez ba duzu jan, isil gazteiñez".

Hemen esan ohi denez, hileta ondoko "onrra-jana" bezalatsu da Gaztainerre. Horregatik egiten da Domunu Santu eta Arimen egunaren ondorean.

Euskal Herriko dolmenak Neolitos garaitik, ekialdera begira dauden hilobiak dira, eta zuloa ere izaten zuten alde hortara begira, argia sar zedin. Eta hobiaren gain partean janari hondarrak aurkitu izan dira. Nonbait, ordurako hasia zen hildakoei argia eta janaria eskaintzeko ohitura.

Oraindik orain ere gure elizetan argiarena egiten da, baina janariena galdu da. Esate baterako, Arakilen (Nafarroa), norbait hiltzen zenean, bazkaitara joan nahi duenak opila ta argi bat eta lau zortziko (dirua) eramane behar zituen; Azkuek *Euskalerrriaren Yakintza* liburuan dionez. Bazkaitara horrela norpere burua komitatze hau zenbait tokitan oraindik egiten den "onrra-jana" bezalakoa da. Hildakoaren ohoretan egiten zen bazkari hau baino lehenagokoa dugu hilari berari janaria eramatea. Azkuek, aipatutako lan horretan dakarrenez, Elorrioko elizan hobi gainean ezartzen omen ziren olatak (oblatas), han ehortzirik zeuden hilak jan zezaten. Hasi Bizkaiko Kortezubitik eta Gipuzkoako Berasterira arte aurkitu izan ditu J. M. Barandiaranek holako olata eskaintza

hauek *Obras completas*-en lehen tomoko 190/192 orrialdeetan agertzen denez.

Hileta ondoreko bazkariak Orixe berak ere aipatzen ditu *Euskaldunak* poemaren azken partean, hilkizunari buruz ari delarik. Berri zehatzik ematen digute W. A. Douglass-ek *Muerte en Murélag*a liburuaen 58 eta 64 orrialdeetan. Bestalde, Domunu Santu egunean bertan, hobi gainean ogia jartzeko ohitura ere bazen, Douglass-ek 85. orrialdean aipatzen duen bezala. Eta A. Arrindaren *Euskalerría eta eriotza* delako liburuan ere holakorik bada, anitz maiztasunez gainera, hileri argia eta olatea jartzeaz. Eta heriotza ondorengo bazkariak ere ikus asken liburu honen 138. orrialdea.

Argia eta ogia ez ezik, garia sakuka eta idia ere eramaten ziren elizara, Antonio Maria Zabala azkoitiarrak 1781ean idatzirik utzi zigunari jaramon egiten badiogu. Ikus RIEV, XIV (1923), 572/587.

Bere sustraietan udazkenez egiten ziren ospaketen hondarkinak izan daitezke, James George Frazer-ek 1890ean erlijio eta magiari buruz idatzi zuenarekin konparaketak egiten baldin baditugu.

Ermua, Eibar eta Plaentzia herrietako nekazarien artean, eta baita ere Durangaldekoen artean, oraindik bizi irauntzen du hileta ondorengo "onrra-janak". Zaharrak diotenagatik, ohitura hau kontuan harturik eta eman ditugun adibide horiek era orokarrez begiraturik, uste dut aski argi dagoela Gaztaiñerre egunaren jatorria. Hau da, hileta bakoitzean egiten den "onrra-janaren" araura, Domunu Santu eta Arimen egunak haintzat harturik, urtean behingo anaitasunezko otordua egitea hildako guzien oroiz.

Baina nondikakoaren oroitzua bera galdua bada ere, afaria nahiz afari-merienda egiteko ohitura indartsu gordetzen da, eta era guzietako eibartarrei, berdin ermuar edo plaentziarrei, lagun artean anaikiro har-emanetarako besterik ez bada ere, on zaie Gaztaiñerre eguneko otordua.

A medida que se han desarrollado los núcleos industriales ha ido decayendo la vida rural de nuestros pueblos con sus tradiciones culturales. De entre las herencias recibidas de ésta se mantiene aún hoy la costumbre de "Gaztaiñerre eguna" en la cuenca central y baja del Deva guipuzcoano.

"Gaztaiñerre" es un reducto de una costumbre probablemente derivado del "onrra-jana" o ágape de funeral, que estaba muy extendido en el país, como podemos ver de las recopilaciones de Azkue y

Barandiarán, y más recientemente en los estudios sobre la muerte de Douglass y Arrinda.

Concretamente del "Gaztaiñerre eguna", celebración anual del segundo lunes siguiente al día de Todos los Santos y del día de las Animas, se ha ocupado L. P. Peña Santiago en su obra *Fiestras tradicionales y romerías de Guipúzcoa*, páginas 133/137. La tradición consiste en una cena o cena-merienda (afari-merienda), que antaño se celebraba agrupando familias en casas y que en nuestros días celebran en restaurantes, tabernas y ventas las distintas cuadrillas y grupos de amigos. El menú básico lo forman los caracoles en salsa, chorizo y castañas asadas. De aquí el nombre de "Gaztaiñerre eguna" (día de las castañas asadas).

Estas cenas reuniones son casi exclusivamente de hombres. En su origen puede ser una de las festividades del ciclo equinoccial tratado por J. G. Frazer en su obra *La Rama Dorada*. El hecho es que Ermua, Eibar y Placencia, sin faltar a la costumbre, también este año celebrarán su "Gaztaiñerre eguna", sin preocupación alguna de su origen y significado pero sabedores de la necesidad de esta celebración anual para el mantenimiento de las relaciones sociales.

1976-XI-8.

ARRATEKO KANTA ZAHARRAK

Aberatsa izan da Arrate kanta zaharrez, bertako erromeriak ere entzute handiagoa eta zabalagoa izan zuen aintzina batean, agiri zaharrak eta aipatzen ditugun kanta horiek agertzen ditugenez.

Arrateko kantategian era askotakoak ditugu eta bereri buruzko zenbait azterketa egin zituzten Aita Donostiak, Don Poli Larrañagak eta oraitsuago Aita Omaetxebarriak. Hala ere adiarazpen guziak ez dira ahortu eta oraindik esan beharrik bada herri kanta zahareri buruz.

Ene iduriz, gure mende honen hasieran indartu zen euskararen "garbizaletasunak" baztertu zituen herri kanta jatorrok. Ikusi besterik ez dugu 1929an E. Urrozek argitaratu zuen *Historial de la Virgen de Arrate* liburuxkaren eraskin bezala zelako kantak agertzen diren. Liburuxka honetan ez zuten izan lekurik lehenagoko erromantze eta koplak zahar jator haiek, eta beren ordezkariaren funtsik ez zuten kanta trakets batzuk agertu zituzten. Izan ere, kanta hitz jatorra baztertu eta abesti hitz

Arrateko doinu zaharra.

Á rra te ko ze lai ko bai flori da -
de a andi xek gora dago zeru ra bi de a.

aldrebesa onartu zen garaia zen. Euskal Herriak duen literaturan ahozkoa aberatsena izanik eta ahozkoan kantategi zaharra, hau baztertu zen garai hartan itxura gabeko hitzaren trukez. Beraz, astakeriagintza aspaldikoa dugu gure herrian; jator sustraitutakoen ordez arin asmatuak sartuaz.

Arrateko kanta zaharrerri heltzen badiogu, koplak erazko erromantze zahar haietako "Arrateko zelaiko / bai floridatea..." bezala hasten diren kantak baino poema politagorik nekez aurkitu genezake: euskara, egitura, neurria, eta abar, herri kanta eredugarrikoak ditu. Don Polik 1923ko hitzaldietan agertu zituen koplak horiek, bertsoen ordena ezta zihurra, hark emana. Gainera, hirugarren bertsoa ezin izan berak eman zuen bezala, gainerako hamazazpi bertsoen neurrian ez bai da sartzen. Hasieran, lehena eta bigarrena zein diren ere ezin igarri, baina era berean errespetatuko ditugu. Hara hemen:

*Arrateko zelaiko
bai floridatea;
andixek gora dago
zerura bidea.*

*Aldatsa igaro ta
zelai landa baten
Birjina ta Semia
atsegin artutzen.*

Gure herri kantak zerbait ezagutzen dituen irakurlea konturatuko da zenbait ideia beste kanta zahar batzuetan ere aurkitzen dela. Izan ere, kanta zahar hauetan, bertsolaritzan bezala gertatzen da, klitxe ezagun batzuen inguru landuak dira.

*Zerura gura neuke,
zerura boladu,
aingeruak balida
eguaq prestatu.*

*Eguaq balituzke
argizarizkuak
urtuko lituzkela
eguzki klaruak.*

*Bai eta autsi bere
ipartxo senduak,
bai eta autsi bere
ipartxo senduak.*

Kreta-ko Ikaro-ren kondairaren argudioa agertzen zaigu parte honetan. Azkuek Arratian jaso zuen ipuin batean bezala. Gero berriz gure herrian hedatuago dauden herri kanten joeraz jarraitzeko:

*Zerura noa ni ta,
nork nai du etorri?
Orain etorri jataz
iru mandatari.*

Don Polik XVIIIgarren mendeko bezala agertu zuen beste kanta batean, inoiz gure kantetan "Ilargi amandria" bezala erabilitako klitxea agertzen zaigu, irudimenaren edergarri:

*Norgana juango gara
Birjiña amandria
ofenditu ezkeru
berorren Semia?*

Herri kanta hauek apaingarri txanbelinez hornituak daude.

Hoiez aparte, badira beste mota batekoak ere, inprimaturik aurkituak. Poesiaz ez daude hain gaizki, "Arrateko zelaiko..."rekin hasten diren bertsoak hainakoak ez badira ere. Mendigoiti baserrian bilatu zirenak 1710 jartzen dute argitaratze urtetzat. Hasieran zenbait Gabon kanta gogorazten digu: "Oi au egunaren alegria / sortu zana Eibarko lurrian..." Kanta honen bertsoak zortziko eraz hasten dira baina bukaeran aldatuaz, eta bertso tartean "Emen, emen, ..." errepikatzen da.

Ama Birjina harriartean aurkitu zanaren lehen agiria ere kanta hau dugu noski, zeren bai errepikan eta bai bertsoan, zortzikoaren neurria galtzen duenean —bertso bukaeran gertatzen da hau—, aipatzen bai da “Arriartian”.

1784ko kantak bertsolarien egitura du, ez du erromantze kutsurik, eta lau puntuko zortziko txikian dago. Oso polita da. Beste kanta bat, 1785ekoa, beste biak bezala Mendigoiti baserrian aurkitua hau ere. Ezta behar bada bigarrena bezain polita, baina erromes ohituraren kontraera du oso egokia.

Merezi luke horiek berriz argitaratzea. Kantategi gusia liburuxka batean ere ez litzake gauza txarra izango. Uste baino gehiago agertuko litzake, eta erromes ohituraren zabalkundearen agiria bide batez, zeren bizkaierazko eta gipuzkerazko era bat baino gehiago agertzen bai dira bertsoen euskaran.

El cancionero popular de Arrate es buena muestra de la expansión que antaño tuvo el culto a la Virgen y la importancia que alcanzaron en el país las romerías al Santuario eibarrés. El padre Donostia, Don Policarpo Larrañaga, y más recientemente el Padre Omaechavarría, dedicaron algunos estudios sobre el tema. Pero aún se puede ahondar más.

Las corrientes puristas de la lengua desterraron o despreciaron gran parte de este cancionero popular tan rico en abundancia como en la forma poética, para suplantarlo con canciones de reciente cuño sin la gracia del contenido poético de aquellas composiciones primitivas de estilo romance. Así atestiguan las canciones recogidas en el apéndice del librito histórico de 1929. No obstante, Larrañaga tuvo el buen cuidado de recoger en las conferencias sobre Arrate en 1923.

Es verdad que esas canciones antiguas tienen partes ingenuas por su raíz popular, pero a la vez conservan un encanto poético difícil de superar con las composiciones más cultas. Se conocen otros cantares de primeros y de finales del siglo XVIII, en papel impreso (la mayoría en métrica de zortziko menor) del género bersolari, pero ni éstas poseen el encanto poético de las primitivas canciones orales. No en vano, el cancionero, es la flor de la literatura popular vasca.

1974-IX-2.

SANTA AGEDA KANTAK

Santa Ageda kantik (1) aski zabalduak dira Euskal Herrian, eta baditeke lehenago zabalduagoak izatea. Bertan erabiltzen diran bertsoak herri kanta zaharretako kobla erakoak dira. Azkue-ren *Cancionero popular vasco*-ren II. tomoko 1.127/1.131 orrialdeetan aurkituko ditugu kanta hoietakoak, Azkue gogoan-garriak Baxenabarrako Amikuzen, Nafarroako Olazti eta Altzasun, Gipuzkoako Getarian eta Bizkaiko Gernikan jasoak.

Eibarren bertan ere ohitura zaharrekoak ditugu Santa Ageda kantik, herrian taldeak kalez-kale ezagutu ditugu Santa Ageda bezpera gauean, otsailaren 4an. Basarritarren artean lehenagotik ezagutzen da. Eta Eibarren, Aginaga hauzoko San Roman ermita dugu ohitura honen agiririk zaharrenak ematen dizkiguna. San Romanen XVIgarren mendeko Santa Ageda irudi eder bat gordetzen da eta baillaratik aparte, Eibar, Barinaga eta Markina-Etxebarriako basarritarrak debozio handia diote. Gainera, haurdun dauden emakumeak otoitz egitera joaten zaizkio eta kandelak piztutzeroa.

Aintzina, Ertzil zaharrak kontatu zigunez, bezpera illuntzean kantari talde bat abiatzen omen zen, bertsolari batekin, baserrikeri baserri. Bertsolariak bakarrean bertso bat kantatzen omen zuan etxe bakoitzeko atarian, eta kantari taldeak bertso bera errepetitu. Bertso hauetan, gaiez, etxeakoak agurtzea, San Agedaren goresmenak, eta diruzko edo janarizko laguntza eskea. Biltzen zutenarekin biharamunean bazkari bat egiteko, eta ezer sobratzen bazen behartsueneri eman. Biharamunean, Santa Ageda egunez, oraindik ere erromeria egiten da San Romanen.

Ertzilek bere gaztaroan ezagutu zituen bertsoak oso ahulak omen ziren, eta sarri itxurarik gabeko arloteak. Hoietarikoak ditugu haurtzaroan Eibarko kaleetan entzuten genituenak ere. Adibidez:

*Kura-parroko mondongo
ik ez dok asko emongo;
ik emondako limosniarekin
ez juagu asko edango.*

Nolabait ere funtsez eta zentruz galduaz etorri omen ziren ohi-turazko kanta zaharrok, eta, arrazoi honegatik, Batzokikoak Kepa

---

(1) Eibarko zaharrak, ohitura honi, "Santa Ageda batzen" deitzen diote.

Enbeita "Urretxindorra"ri bertso berriak jartzeko eskaria egin zioten, eta honek lehengo jatorrizkoen gisara txukunak jarri.

Ohi zenez, kantatzen hasteko alkate jaunaren baimena behar zen lehen bertsoan esaten den bezala:

*Gabon etxeko nausi ta txiki
zar eta gazte batera.
Alkate jaunan baimenaz gatoz
zueri agur eitera.
Lenauko zarren antzera
ba-gatoz zeuen etxera,
Santa Ageda-ren gorazpen aintzak
euskeraz abestutera.*

Gutziz bost bertso dira, bere egituraz, lehenengo hau sarrerako agurrez, bigarrena eta laugarrena Eibarko herriari, bion erdian Santa Agedari eskainia eta bukaeran azken-agurra.

Eibar goretsizko laudorioak honela hasten dira:

*Eibarren dagoz gauza ederrak,
oso ederki egiñak:
Izkillu-olak, gizon aundian,
mutil indartsu gordiñak,
andra eder ta bikañak,
neskatxa polit apañak,
ubabarriko lili ta lora
diran lakoxe berdiñak.*

Martiriari bere parte honelako bertsoz eskaini zion:

*Illarteraño Jaungoiko-zale
garbi-garbia izan zan;
orbandu gura ez ebalako,
bularrak ebai eutsezan,
ziñopa eginda il zan;
orain dago zeruetan.
Bere antzeko garbi-zaliak
gu ere izan gaitetzan.*

Ondorean berriz ere Eibarri buruzko laudorioz jardungo da:

*Eibar euskaldun erri maitiau
ospetsua da benetan;
bertako seme jator zintzuak
daukaguz goien munduan.
Pelotarien artian
Migel dogu gallurrian:
Pozez beterik ikusten dogu
mutil au gure errian.*

Eta kantaren bukaeraz honelako asken-agur hau jarri zuen:

*Zorioneko izango al da
etxe au beti-betiko;
bizi garian arte guztian
dogu goguan eukiko.
Maitagarria dalako.
Belutu egin orduko,
agur! egiñik amaitzen goiaz,
beste batera juateko.*

Herrian egiten diren taldeak, bai lehen eta bai orain, premia behartsuan aurkitzen direnen laguntzarako diru batzea izaten da, eta ez daukagu dudarik urtero bezala onhartuak izango dirala.

Los coros de Santa Agueda (2) están muy extendidos en el país; son por lo general del género "kopla zaharrak" de la literatura popular. Azkue recoge en su *Cancionero* cantares del Pays de Mixe de la Baja Navarra, de Olazagutía y Alsasua de Navarra, Guetaria (Guipúzcoa) y de Guernica (Vizcaya).

En Eibar y su contorno contamos con esa tradición que probablemente, si no su origen, su fuente más antigua, procede de la ermita de San Román que conserva una preciosa talla policromada del Renacimiento. Como cuenta Luis Pedro Peña en su *Fiestas tradicionales y romerías de Guipúzcoa*, a la imagen de Santa Agueda de San Román le tienen devoción especial las mujeres que esperan el nacimiento de un hijo, y acuden a rezar y ofrendar vela.

---

(2) Gai hontaz berri gehiago eman nuen "La ermita de San Román de Eibar y la devoción a Santa Agueda" deritzan lanean.

En este lugar del barrio de Aguinaga de Eibar, la víspera de Santa Agueda, con un bersolari de solista y un grupo coral improvisado, los labradores recorrían los caseríos de la zona con cantares alusivos a la santa. De igual modo hemos conocido desde la niñez en el núcleo urbano de la villa armera. Con el tiempo, estos cantares vinieron degenerando a lo grotesco. Y es posible que muchos hasta le encontraran gusto. Pero esas causas motivaron, hacia los años veinte, a los eibarreses más patriotas a encargar una composición respetuosa al distinguido poeta popular vizcaíno Kepa Enbeita "Urretxindorra". Desde entonces constituye el canto oficial, que transcribimos su texto íntegro.

Mañana, como todos los años, los grupos corales recorrerán las calles de la villa postulando por los necesitados.

1975-II-3.

DONOSTIAKO TANBORRADA

Donostiako tanborradak, gauza berri xamarra izanarren, bere toki berezia lortu du euskal folklorean. Egia esan, bere jatorriaz ez dakigu gauza zihurrik, baina joan zen mendearen erdialdearen goertzik ezagutzen da.

Gainera, Ihauterietatik etorri zaiguna dirudi. XVI. mendearen bukaera ingurutik XIX.aren lehen partera arte, Donostia egunez, prozesioak egiten bai ziren. 1820an, urtarrileko garaian izaten diren egualdi txarregatik prozesioa egunez aldatu ahal izatea eskatu zuten, ondoko iganderen batean betetzeko. Handik hamar urtera, prozesioa zortzi egun baino geiagoz atzeratu beharra izan zutelako, Udaletxeak (Kontsejuak) lehengo erabakia berritu zuen, urtarrilaren 20a lehen mailako jaitzat jarriaz eta prozesioa udaberriko eliz-jaietarako utziaz. Ikus Serapio Mujikaren *Curiosidades Históricas de San Sebastián*. Baina ez da ematen danborraden berririk.

Dionisio Azkuek, bere oroitzapenetako *Mi pueblo, ayer* liburuan (1933ko argitalpenaren 100. orrialdean) Frantsiako hegoaldetik fanfareak etortzen zirela dio eta ditekeena da tanborradaren hastapenak horrekin zer ikusia izatea. Bestalde, 1879 Donostiako bi elkartet

---

Sobre este tema dí noticias más amplias en el trabajo titulado "La ermita de San Román de Eibar y la devoción a Santa Agueda". (Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País, XXXI, 1975, pp. 585/589)

bateraturik antolatu zuten danborradaren zihurtasun osoa dugu. Karlisten bigarren gerratearen ondorena zen eta gerraren kutsuz gazteek sortu zitekeena da.

Dena dela, Marzelino Soroak 1895ean argitaratu zuen *Azak eta naste* izeneko liburua agertu ordurako sustraitua zegoen gaurko ohitura hau. Donostia egunean, goizean goiz, gazteek egiten omen zuten dei: “—Ama, bekar aguro neri gosaria.”

Martin de Angiozarrek *En el Pirineo vasco* liburuan, tanborradaren sorrerari buruz ari delarik, bere ustez, 1836an karlistak Donostia inguratu zutenean hasi zirela tanbor edo barrika joteak. Beste batzuen iritziz, Ihauterietan Napoleonen soldaduen antzirudiz edo pantomimaz irtetzen hasi ziren gazte taldeetatik sortua dela. Bada iritzietan zernahitarik, baina egia zihurrik ez dakigunez, ez gara hemen hasiko jolaserako sortu zen folklore honen arrazoi bila. Usteak uste, joan zen mendearen azkenaldera hau agertzen digute M. Soroaren bertsoak:

—Beltz illak ogei ditu,
gaur egun aundia,
kantatu zugun bada,
biba Donostia!
Korri ditzagun orain
plaza ta kaliak,
nun dira barrik' aiek
ta fraxuletiak?

Beraz, danborradaz ari delarik, hasteko Donostia eguna jartzen digu eta ez Ihauteri. Gainera, ohartzen gara “barrik' aiek” (barrika haiek) eta “frashuletiak” (frantsesak, noski) oroitaraziz. Danborrada iturrien hari bat ote?

Gaur egun erabiltzen diren doinuak Raimundo Sarriegik Donostiako Ihauterietarako jarri zituenak dira. Gutierrez, 39 doinuk osatzen dute bere doinugintza, eta 1861etik 1886ra bitartean eginak dira. Batzuk berberak sortuak eta beste batzuk konponduak. J.M. Arozamena eta T. Garbizu jaunek *Donostiko kantu zarrak* liburuaren azken partean hain ongi berriz argitaratuak.

Musikok pianurako idatzi bazituen ere, geroztik fanfare konpartetarako gertatu ziren. Doinurik zaharrenak Donostiako martxa, 1861eko urtarrilaren 20rako egina eta “Marcha Real del Carnaval”, urte bereko Ihauteri iganderako egina.

Satrustegiren *Solsticio de invierno* begiratzen badugu, Eguberrieta-tik Ihauteriak arteko ospatzeen lotura bat aurkituko dugu. Sarriegin

doinuak lekuko, Donostian, joan zen mendearen erdialdetik azkenaldera arte, hiriaren jai egunetik Ihauterietara lotura bat aurkituko dugu, urtarrilaren 20tik hasita eratu zituen doinuak "El Carnaval de San Sebastián" izen orokorra dutenez gero. Baina beste lekukorik ere badugu, Dionisio Azkueren *Mi pueblo*, *ayer* liburuak dakarren adiarazpenari jaramon egiten baldin badiogu. Obra honen "Soka-muturra" kapituluan, ondo garbi esaten digu, soka-muturraren ohitura hau Donostia egunetik Ihauteriak arte, igandero egiten zela, eta 1902ko urtarrilaren 14an udaletxeak kentzea erabaki zuela. Erabaki honegatik hiriguzia zutitu omen zen agintarien kontra, baina agintariek beren neurriak hartu omen zituzten bertakoez gainera kanpotik ekarritako indarrak bilduaz. Gipuzkoako plazan tiroak ere izan ziren, baina ez zen ezer gertatu. Nonbait, ondoko bi urteetan tanborradak egitea ukatu zuen herriak.

Gero, soka-muturrik gabeko jaiak onhartzera etorri ziren. Eta behar bada une haretan eten zen Donostia eguna Ihauterietatik, eta tanborradak indar gehiago hartu zuen Donostia egunez.

Ondoko urteetan gizon sonatuak ahalegindu dira ohiturak pizturik iraua zezan eta hauen arteko aipatuenetako bat Sotero Irazusta izan da.

Aspaldiko urte hauetan inguruko herrietatik ere adi egoten dira, Soroak bere azken bertsoan agertu zuen bezala:

*Ama, bekar aguro
neri gosaria,
bedorrek bai al daki
nun dan Donostia?*

La pomposa y popular tamborrada donostiarra no parece poseer una tradición muy antigua. Por lo que se vislumbra de las investigaciones históricas de Serapio de Múgica, desde finales del siglo XVI hasta bien entrado el XIX, se celebraba una gran procesión, con salvas de artillería desde el castillo, pero no aparece ninguna mención a la tamborrada. Hasta 1871 no disponemos de datos seguros. Aún en estas fechas serían interrumpidas por la segunda de las guerras carlistas y alcanzaría magnitud en 1879, desde cuyo año nos ha llegado prácticamente sin interrupción. Las sugerencias hechas por Martín de Anguiozar sobre la posible conexión con la guerra de la Independencia, que yo sepa no se ha podido demostrar. La popularidad de la fiesta está patente en la obra de Marcelino Soroa. Los datos proporcionados por Dionisio de Azkue en

torno a la "soka-muturra" y las músicas compuestas por Sarriegui nos ponen en la pista del ligazón existente, en la segunda mitad del siglo XIX, entre las fiestas del Carnaval y el día de San Sebastián, aunque con el tiempo se hayan desglosado. La pantomima de la soldadesca de Napoleón, presente en fanfares populares del sur de Francia y que tiene visos carnavalescos, pudieron influir en la tamborrada donostiarra. Pero el caso es que en San Sebastián ha tomado arraigo y se sabe conservar castizamente y con solemnidad.

1976-I-18.

II
HISTORIAZ
De Historia